

Записки Шерлока Холмса **(Дойл Артур Конан)**

[Конвертовано сайтом javalibre.com.ua]

Артур Конан Дойл

Записки Шерлока Холмса

Переклад Миколи Дмитренка

© Arthur Conan Doyle, The Memoirs of Sherlock Holmes, 1893

© М. Дмитренко (переклад з англійської), 1990

Джерела: Конан Дойл А. Людина з Бейкер-стріт: Повісті та оповідання. К.: Дніпро, 2001. (ukrlib.com); Конан Дойл А. Пригоди Шерлока Холмса. К.: Дніпро, 1990.

Електронний текст: ae-lib.org.ua, ukrlib.com.

Зміст

Срібний

Жовте обличчя

Пригоди клерка

"Глорія Скотт"

Обряд родини Масгрейвів

Райгінська загадка

Горбун

Постійний пацієнт

Випадок з перекладачем

Морська угода

Остання справа Холмса

Обряд родини Масгрейвів

У характері мого друга Шерлока Холмса мене часто вражала одна дивовижна риса: у своїй розумовій роботі він був вельми охайний і акуратний, любив він і вишукано вдягтися, та водночас йому була властива надзвичайна неорганізованість, і він міг довести до розпачу будь-кого, хто мешкав з ним під одним дахом. Це не означає, що сам я щодо цього бездоганний. Безладна робота в Афганістані, посиливши мою природну схильність до божественного життя, зробила мене безладнішим, ніж це дозволено лікареві. Проте моя безладність має межі, і коли я бачу людину, яка зберігає свої сигари в цеберку для вугілля, тютюн — у перській пантофлі, а листи, що на них треба негайно відповісти, приколює складаним ножиком до дерев'яної полиці над каміном, то починаю думати про себе щонайкраще. До того я завжди вважав, що такий розвазі, як стрільба з пістолета, слід, безперечно, віддаватись просто неба; отож коли Холмс, пройнявшись якимось дивним настроєм, вмощувався в кріслі з револьвером у руці та сотнею патронів і починав прикрашати протилежну стіну патріотичним вензелем «VR»¹, я дуже гостро відчував, що ні повітря, ні вигляд нашого помешкання від цього аж ніяк не кращають.

Наші кімнати завжди були повні хімікатів та речей, що лишилися на згадку про різні кримінальні справи, і все це опинялося в зовсім несподіваних місцях, приміром у маслянці або ще деінде. Та найбільше завдавали мені клопотів Холмсові папери. Він терпіти не міг нищити документи, особливо пов'язані зі справами, які він колись розслідував, а проте раз або двічі на рік збирався на силі й розбирав свій архів та упорядковував його. Як я вже згадував десь у своїх безладних нотатках, бурхливі вибухи енергії, коли Холмс здійснював видатні розслідування, чергувалися в нього з періодами апатії, і тоді він майже не рухався, а здебільшого лежав, граючи на скрипці або читаючи книжки. Отже, щомісяця паперів більшало й більшало, по всіх кутках росли стоси рукописів, а палити їх суворо заборонялося і доторкатись до них міг тільки їхній власник. Одного зимового вечора ми сиділи біля каміна. Скориставшись із того, що Холмс закінчив робити вирізки і вклеювати їх у свій альбом, я зважився запропонувати йому знайти хоч би пару годин, щоб надати нашому помешканню трохи пристойнішого вигляду. Він визнав справедливність мого прохання і з досить похмурим виразом обличчя подався до своєї спальні. Незабаром він з'явився знову, тягнучи чималу бляшану скриньку. Поставивши її посеред кімнати й сівши перед нею на ослінчик, він одкинув віко. Я побачив, що скринька на одну третину заповнена паперами, перев'язаними червоною тасьмою.

— Тут чимало цікавих справ, Вотсоне,— сказав Холмс, лукаво позираючи на мене.— Гадаю, коли б ви знали, що у цій скриньці, то, мабуть, попросили б мене дістати звідти деякі папери, а не класти туди нові.

— Отже, там записи про вашу давнішу роботу? — спитав я.— Мене обіймає жаль, що я не маю ніяких нотаток про ті часи.

— Авжеж, друже, всі ці справи відбулися ще до того, як у мене з'явився мій власний біограф і поклав собі уславити моє ім'я.

М'якими, пестливими рухами він одну за одною виймав паки паперів.

— Не всі справи кінчались успішно, Вотсоне,— сказав він,— але серед них було кілька неабияких загадок. Ось звіт про вбивства в Тарлетоні, ось справа Вембері, торговця вином, ось записи про пригоду з однією старою росіянкою, ось дивна історія алюмінієвої милиці, а також повний звіт про Ріколетті з дерев'яною, ногою та про його страшну дружину. А ось... о, це справді цікава справа!

Холмс заборпався на самісінькому споді скриньки й витяг маленьку дерев'яну з висувною кришкою коробочку, схожу на ті, що в них тримають дитячі іграшки. Звідти він, видобув зіжмаканий клапоть паперу, старовинного фасону мідний ключ, дерев'яний кілочок з прив'язаним до нього клубком мотузки і три металеві укриті іржею кружальця.

— Ну, друже, якої ви думки про ці речі? — спитав Холмс, сміючись із моєї розгубленості.

— Цікава колекція.

— Дуже цікава. А історія, пов'язана з нею, ще цікавіша.

— Отже, ці реліквії мають історію?

— О, вони самі — історія!

— Що ви хочете цим сказати?

Шерлок Холмс по черзі брав усі ті речі і клав їх на край столу. Потім пересів у своє крісло і оглянув предмети блискучими від задоволення очима.

— Оце все я залишив собі на згадку про випадок, пов'язаний із обрядом родини Масгрейвів.

Холмс не вперше згадував про цю справу, але мені досі не пощастило почути подробиць.

— Мені б дуже хотілося,— сказав я,— щоб ви розповіли про той випадок.

— І залишив усі речі розкиданими? — насмішувато вигукнув Холмс.— Адже ваша любов до охайності довго такого не витримає. Проте я й сам хочу, щоб ви додали до свого літопису цей випадок, бо він має такі деталі, які роблять його унікальним у кримінальній хроніці не лише Англії, а, мабуть, і будь-якої іншої країни. Колекція моїх невеличких досягнень справді була б неповна без розповіді про цю незвичайну справу.

Коли я вперше приїхав до Лондона, то оселився на Монтегю-стріт, просто за рогом Британського музею, й жив там, заповнюючи своє надто необмежене дозвілля вивченням усіх тих наук, які зробили б мене більш підготовленим до того, чим я мав намір зайнятись. Час од часу мені траплялося щось розслідувати, головним чином за рекомендацією давніх студентських товаришів, бо протягом останніх років мого навчання в коледжі там точилося чимало розмов про мене й мій метод. Серед інших довелося мені розслідувати справу про обряд родини Масгрейвів.

Моє втручання в цю надзвичайно цікаву справу призвело до вельми поважних наслідків. І саме вона була першим кроком до мого нинішнього становища.

Реджінальд Масгрейв навчався в одному зі мною коледжі, я навіть був з ним трохи знайомий. Він не користувався особливою популярністю серед студентів останнього курсу, хоч мені завжди здавалося, що його зарозумілість — всього-на-всього спроба приховати неймовірну невпевненість у собі. На вигляд він був справжній аристократ — тонке обличчя, високе чоло, великі очі, мляві, але вишукані манери. Він і насправді був нащадок однієї з найстаровинніших родин у всьому королівстві, хоч і молодшого її відгалуження, яке ще в шістнадцятому столітті відокремилось від північних Масгрейвів і оселилося в Західному Сассексі, де Херлстон — родовий маєток Масгрейвів — найдавніша людська оселя в графстві. Здавалося, місце народження позначилося на Реджінальді Масгрейві, і коли я дивився на його бліде, з гострими рисами обличчя, гордовиту поставу голови, мені мимоволі уявлялися сірі склепінчасті переходи, заграбовані вікна і

всі ці благородні руїни феодальної архітектури. Інколи нам траплялося поговорити, і я пам'ятаю, що він завжди виявляв гостру цікавість до моїх методів спостережень і висновків.

Я не бачив його чотири роки, аж якось уранці він увійшов до моєї кімнати на Монтегю-стріт. Змінився він мало, одягнений був модно,— він завжди був трохи франтом,— і зберіг спокійну, ввічливу манеру поводитись, що нею вирізнявся й раніше.

«Ну, як ся маєте, Масгрейве?» — спитав я, коли ми приязно потисли одиу одному руки.

«Ви, мабуть, чули про смерть мого бідолашного батька,— сказав він.— Батько помер близько двох років тому. Зрозуміло, відтоді я змушений хазяйнувати в Херлстонському маєтку, а оскільки я ще й депутат парламенту від своєї округи, то життя в мене клопітне. А ви, Холмсе, бачу, на практиці застосовуєте ті видатні здібності, якими колись нас дивували».

«Так,— відповів я,— заробляю на прожиття власним розумом».

«Дуже радий чути це, бо ваша порада була б зараз для мене просто неоціненною. В нас у Херлстоні сталися дивні події, і поліція не змогла нічого з'ясувати. Якась справді дивовижна й незбагненна справа».

Можете уявити собі, Вотсоне, як жадібно я його слухав; адже це була саме та нагода, що я її так пристрасно шукав усі ці місяці бездіяльності, вона сама знайшла мене! В глибині душі я завжди вірив, що можу досягти успіху там, де інші зазнають невдачі, тож тепер мав змогу випробувати себе.

«Благаю вас — розкажіть усе детально!» — вигукнув я.

Реджінальд Масгрейв сів навпроти мене і закурив сигару, яку я йому запропонував.

«Мушу вам сказати,— почав він,— що хоч я ще не оженився, але мені доводиться тримати в Херлстоні чималий штат прислуги — будинок старий, побудований безладно і тому потребує постійного догляду. До того ж у мене є мисливський заповідник, і під час полювання на фазанів там збирається чимале товариство, що теж вимагає слуг. Всього в мене вісім покоївок, кухар, дворецький, два лакеї і хлопець на побігеньках. В саду і стайнях є, звичайно, свої робітники.

З усіх цих людей найдовше — двадцять років — прослужив у нас Брантон, дворецький. Він був молодим шкільним учителем без місця, коли мій батько взяв його до себе на службу, але він відзначався неабиякою енергією і славною вдачею, тож незабаром став просто незамінним у нашому домі. Брантон — гарний на вроду, високий на зріст, у нього чудовий лоб; йому зараз близько сорока років. Може здатися дивним, що, маючи неабиякі особисті переваги й надзвичайні здібності,— Брантон знає кілька мов і грає мало не на всіх музичних інструментах,— він так довго задовольнявся своїм скромним становищем, але, мабуть, велося йому непогано, і він не бажав ніяких змін. На херлстонського дворецького звертав увагу кожний, хто приїздив до нас. Проте цей зразок довершеності має одну ваду. Він трохи донжуан, і можете повірити — для такого мужчини, як він, грати цю роль у нашій тихій сільській окрузі не дуже важко.

Все йшло добре, поки він був одружений, але відтоді, як овдовів, ми не можемо обізнатися з ним клопоту. Правда, кілька місяців тому у нас з'явилася надія, що Брантон одружиться знову, бо він заручився з Рейчел Хауелз, нашою молодшою покоївкою, але він покинув дівчину і став залицятися до Дженет Треджеліс, дочки старшого єгеря. У Рейчел, дуже славної дівчини, але вкрай вразливої, як усі валлійки, було гостре запалення мозку, і тепер вона ходить — принаймні ходила до вчорашнього дня,— наче тінь колишньої Рейчел, бо від неї залишилися самі очі.

Така була наша перша драма в Херлстоні, але друга змусила нас забути про неї. Цій другій драмі передувало те, що дворецького Брантона було з ганьбою звільнено зі служби.

Ось як це трапилось. Я вже казав вам, що Брантон дуже розумний, і розум цей спричинився до його нещастя, бо, здається, розбудив у ньому жадібну цікавість до речей, які ані найменшою мірою його не стосувались. Мені й на думку спасти не могло, як далеко завела його ця цікавість, якби випадок не відкрив мені очі.

Як я вже казав, наш будинок побудовано безладно. І от одного вечора на минулому тижні — у четвер, щоб бути точним,— я не міг заснути, бо з дурного розуму випив по обіді чашку міцної чорної кави. Прокачавшись аж до другої години за північ і зрозумівши, що все одно не засну, я встав, засвітив свічку й хотів був узятися за роман, який уже почав читати. Проте книжку я залишив у більйардній, тому, надівши халат, пішов по неї.

Щоб дістатися до більйардної, треба спуститися східцями на один марш і перетнути початок коридора, що веде до бібліотеки та збройні. Уявіть собі мій подив, коли я, глянувши вздовж коридора, побачив мерехтіння світла крізь відчинені двері бібліотеки! Адже я сам погасив там лампу і зачинив двері, перш ніж лягти спати. Природно, спершу я подумав, що до мене залізли злодії. Стіни

всіх коридорів у Херлстоні оздоблено військовими трофеями — здебільшого старовинною зброєю. Схопивши із стіни бойову сокиру і поставивши свічку долі, я навшпиньки прокрався коридором і зазирнув у відчинені двері.

Я побачив у бібліотеці дворецького Брантона. Він сидів, одягнений, у кріслі і, спершись лобом на руку, в глибокій задумі розглядав аркуш паперу, що лежав у нього на колінах і був схожий на географічну карту. Я стояв, скам'янівши з подиву, і спостерігав за ним із темряви. Край столу горіла маленька свічечка, і в її тьмяному світлі я міг бачити лише те, що Брантон одягнений. Раптом він підвівся, підійшов до бюро біля стіни, відімкнув його й висунув одну з шухляд. Взявши звідти якийсь папірець і знову сівши в крісло, він поклав папірець біля свічечки, розгладив його й заходився дуже пильно вивчати. Це спокійне вивчення наших сімейних документів так мене обурило, що я не витримав і ступив уперед. Брантон, підвівши очі, побачив мене в дверях і схопився на ноги. Обличчя його залила смертельна блідість, і він квапливо запхав у внутрішню кишеню, схожий на карту папір.

— Он як! — сказав я. — Це так ви платите нам за довір'я! Від завтрашнього дня ви у нас не працюєте.

Він уклонився з виглядом людини, чию волю розчавлено, і мовчки прослизнув повз мене. Свічечка лишилася на столі, і я побачив папірця, що його Брантон вийняв з бюро. На мій подив, це був не якийсь важливий документ, а лише копія з запитань і відповідей під час виконання одного старовинного ритуалу — його називають у нас «Обряд родини Масгрейвів». Це своєрідний церемоніал, який існує тільки в нашій родині, і ось уже кілька століть кожен Масгрейв, досягши повноліття, повинен його виконати. Обряд цей становить інтерес лише для членів нашої родини або хіба що для археолога, як і наша власна геральдика, але практичного застосування він не має.

«Про цей папірець поговоримо згодом», — сказав я Масгрейву.

«Якщо ви так вважаєте — будь ласка», — повагавшись, відповів він. Отож я викладу факти далі. Я знову замкнув бюро ключем, якого залишив Брантон, і вже був намірився вийти з бібліотеки, аж раптом здивовано побачив, що дворецький повернувся і стоїть біля мене.

«Містере Масгрейве, сер! — вигукнув він голосом, захриплим від хвилювання. — Я не можу стерпіти ганьби! Гордості у мене завжди було більше, ніж дозволяло моє становище, і безчестя вб'є мене. Кров моя буде на вашому сумлінні, сер, присягаюсь, якщо ви доведете мене до розпачу. Коли ви не можете тримати мене після того, що трапилось, то, благаю вас, дайте мені місяць часу, аби я пішов від

вас ніби з власної волі! Але бути викинутим, містере Масгрейве, на очах усіх слуг, які так добре мене знають,— ні, цього я не витримаю!»

«Ви не заслуговуєте на те, щоб з вами панькались, Брантоне,— відповів я.— Ваша поведінка просто негідна. Але ви дуже довго служили нашій родині, і тому я не маю бажання привселюдно зганьбити вас. Проте місяць — забагато. Звільняйтесь за тиждень і під яким завгодно приводом».

«Всього за тиждень, сер? — з відчаєм вигукнув він.— Хоч би за два тижні, дайте мені хоч два тижні!»

«За тиждень,— повторив я.— І можете вважати, що з вами повелися дуже поблажливо».

Низько похиливши голову, він повільно пішов геть, зовсім знищений, а я загасив свічку й повернувся до себе.

Протягом двох наступних днів Брантон якнайретельніше виконував свої обов'язки. Я не нагадував йому про те, що було, і з певною цікавістю чекав, як він приховає свою ганьбу. Проте вранці третього дня він проти звичаю не з'явився до мене після сніданку дістати розпорядження. Виходячи з їдальні, я зустрів Рейчел Хауелз, покоївку. Я вже вам казав, що дівчина тільки-но одужала, тож вона була дуже бліда та змарніла, і я дорікнув їй за те, що вона стала до роботи.

«Вам треба лежати,— сказав я.— Повернетесь до своїх обов'язків, коли зміцнієте».

Вона глянула на мене з таким дивним виразом, що я навіть подумав, чи не зашкодила хвороба її розуму.

«Я вже зміцніла, містере Масгрейве»,— відповіла вона.

«Послухаємо, що скаже лікар,— заперечив я.— А зараз облиште працювати, а коли підете вниз, скажіть там, що я хочу бачити Брантона».

«Дворецький зник»,— мовила вона.

«Зник? Куди зник?»

«Зник. Ніхто його не бачив. В кімнаті його немає. Він зник, авжеж, зник, зник!»

Вона притулилася до стіни й істерично засміялась, а я, переляканий цим раптовим випадком, кинувся до дзвоника покликати на допомогу. Дівчину, яка не перестаючи сміялася, скрикувала й ридала, відвели до її кімнати, а я заходився розпитувати про Брантона. Сумнівів не залишалося: він зник. На його ліжку ніхто не спав, і жодна людина не бачила його відтоді, коли він напередодні ввечері пішов до себе в кімнату. Годі було навіть уявити, як він вийшов з будинку, бо вікна і двері — це виявилось ранком — було замкнено зсередини. Одяг Брантона, годинник, гроші — геть усе залишилося в його кімнаті, зник тільки чорний костюм, що в ньому Брантон звичайно ходив. Його капці теж зникли, але черевики стояли на місці. Куди ж пішов дворецький Брантон уночі, і що з ним сталося?

Звичайно, ми обшукали весь будинок і надвірні будівлі, але ніде не знайшли Брантоногового сліду. А наш будинок, повторюю,— це справжній лабіринт, особливо його старе крило, де ніхто не живе, однак ми й там оглянули кожную кімнату й горище, та ніде не побачили й найменшого знаку зниклого чоловіка. Мені не вірилось, що Брантон пішов, покинувши все своє майно, але де все ж таки він подівся? Я викликав поліцію, проте й вона нічого не з'ясувала. Напередодні вночі йшов дощ, тому ми оглянули всі газони й стежки навколо будинку, але намарне. Отак стояли справи, коли нова подія відвернула нашу увагу від цієї таємниці.

Дві доби Рейчел Хауелз була така хвора, переходячи від марення до істеричних випадків, що доводилось запрошувати до неї на ніч доглядальницю. На третю ніч після зникнення Брантона доглядальниця, бачачи, що пацієнтка добре спить, і собі задрімала в кріслі. Коли ж вона рано-вранці прокинулась, то побачила — ліжко порожнє, вікно відчинене, а хворої й близько немає. Мене відразу розбудили, і я з двома лакеями подався шукати дівчину. Неважко було визначити, в якому напрямку вона втекла, бо, починаючи від вікна, ми легко пройшли по її слідах через газон до озера, де вони й кінчалися біля всипаної жорствою алеї, що веде з наших володінь. Озеро там має вісім футів глибини, тож ви можете уявити собі, як ми почувалися, коли побачили, що сліди бідолашної дівчини ведуть аж до води. Ясна річ, ми зразу озброїлись гаками й заходились шукати тіло утопленої, але не знайшли. Натомість витягли зовсім несподівану річ — полотняний мішок, де лежала купа старого іржавого металу, що втратив колір, і кілька тьмяних шматочків чи то агату, чи скла. Крім цієї дивної знахідки, нічого ми з озера не витягли і, незважаючи на всі наші вчорашні пошуки та розпити, досі нічого не знаємо ні про долю Рейчел Хауелз, ні про долю Річарда Брантона. Місцева поліція зовсім розгубилась, і я приїхав до вас, покладаючись на вашу проникливість».

Можете собі уявити, Вотсоне, з якою цікавістю слухав я розповідь про ці незвичайні події, як хотілося мені зв'язати їх у єдине ціле і знайти спільний для них стрижень.

Дворецький зник. Покоївка зникла. Спершу покоївка кохала дворецького, але потім мала підстави зненавидіти його. Вона була валлійка, запальна й пристрасна. Зразу ж після зникнення дворецького вона була надзвичайно схвильована. Вона кинула в озеро мішок з досить дивними речами. Отакі факти, що їх треба було взяти до уваги, і все ж таки жоден з них не пояснював суті справи. Де початок цього заплутаного ланцюга подій? Адже переді мною був лише його кінець.

«Масгрейве,— мовив я,— мені треба побачити той документ, що його ваш дворецький вважав за потрібне вивчати, навіть ризикуючи місцем».

«Цей наш обряд — безглуздий,— відказав він.— Єдине, що його виправдовує,— це стародавність. Я взяв із собою копію запитань та відповідей на той випадок, коли б вам схотілося глянути на них».

Він простяг мені цей ось папірець, Вотсоне. Обряд — щось на взірець досить дивного екзамену, який мусив пройти кожний Масгрейв, досягши повноліття. Зараз я прочитаю вам запитання і відповіді на них у тій послідовності, як тут їх записано:

«Кому це належить?

Тому, хто пішов.

Кому це належатиме?

Тому, хто прийде.

В якому місяці це було?

В шостому, починаючи з першого.

Де було сонце?

Над дубом.

Де була тінь?

Під берестом.

Скільки треба зробити кроків?

На північ — десять і десять, на схід — п'ять і п'ять, на південь — два і два, на захід — один і один і потім униз.

Що ми віддамо за це?

Все, що маємо.

Заради чого віддамо?

Заради надії».

«В оригіналі немає дати,— зауважив Масгрейв,— але якщо судити з правопису, то документ складено в середині сімнадцятого століття. Втім, боюсь, він мало прислужиться вам у розкритті нашої таємниці».

«Зате,— відповів я,— він ставить нас ще перед однією таємницею, цікавішою за першу. І, можливо, розгадавши її, ми водночас розгадаємо, що сталося з Брантоном та покоївкою. Пробачте мені, Масгрейве, коли я скажу, що ваш дворецький — дуже розумний, до того ж він проникливіший, ніж десять поколінь його хазяїв».

«Я вас не розумію,— відповів Масгрейв.— Мені здається, що папір не має ніякого практичного значення».

«А мені здається, що він має величезне практичне значення, і Брантон, мабуть, був такої самої думки. Він, напевне, бачив цей документ ще до тієї ночі, як ви його зловили».

«Цілком імовірно. Ми ніколи його не ховали».

«Мені уявляється, що Брантон тоді хотів освіжити в пам'яті його зміст. Наскільки я зрозумів, він мав якусь карту чи план і звіряв з цим планом документ. Саме план він сховав у кишеню, коли побачив вас у бібліотеці».

«Це правда. Але нащо міг йому знадобитися цей наш старовинний родинний обряд і що означає все це безглуздя?»

«Гадаю, з'ясувати таємницю буде для нас не дуже складно,— відповів я.— З вашого дозволу, ми сядемо на перший же поїзд, що йде в Сассекс, і вивчатимемо цю справу вже на місці».

Того ж дня по обіді ми обидва приїхали в Херлстон. Можливо, ви коли-небудь бачили малюнки цієї славнозвісної старовинної споруди або читали її описи, тому я обмежу свою розповідь тим, що побудовано її у формі літери «L», причому довге крило — більш сучасне, а коротке — стародавніше, так би мовити, зародок, з якого все виросло. Над низькими важкими дверима в центрі старовинної частини вирізьблено дату — «1607»,— але знавці погоджуються на тому, що сволоки й кам'яне мурування набагато давніші. Неймовірно товсті стіни й малесенькі вікна цієї частини змусили господарів у минулому столітті побудувати нове крило, а старе нині править за комори й погріб, якщо не стоїть зовсім порожнє. Будівлю оточує прекрасний парк з чудовими старими деревами; ярдів за двісті від будинку, в кінці алеї, лежить озеро, про яке згадував мій клієнт.

На той час я був уже твердо переконаний, Вотсоне, що існує не три окремих таємниць, а лише одна, і що коли б я зміг збагнути зміст обряду родини Масгрейвів, то дістав би ключ, з допомогою якого відкрив би правду про дворецького Брантона і покоївку Хауелз. На це я й спрямував свої зусилля. Чому дворецький так прагнув зрозуміти цю старовинну формулу? Напевне, він побачив у ній щось таке, чого не помітили всі покоління землевласників і від чого він сподівався мати особисту користь. Що ж би це було, і як могло воно позначитися на долі дворецького?

Коли я прочитав папір із запитаннями та відповідями, мені стало ясно: всі наведені в ньому відстані стосуються певного місця, на яке натякає цей документ; отже, коли б ми знайшли те місце, то опинились би на шляху до розкриття таємниці, що її давні Масгрейви вважали за необхідне зберегти від забуття в такий дивний спосіб. Для початку ми мали два орієнтири — дуб і берест. Що стосується дуба — тут не могло бути ніяких сумнівів. Просто перед будинком, ліворуч від під'їзної алеї, стояв дуб, справжній патріарх, одне з найвеличніших дерев, яке я будь-коли бачив.

«Він уже ріс тут, коли було створено ваш обряд?» — спитав я.

«Цілком імовірно, що він існував ще в часи завоювання Англії норманнами,— відповів Масгрейв.— Це дерево має двадцять три фути в обхваті».

Отже, я з'ясував один із пунктів, що мене цікавили.

«Тут у вас є старі берести?» — спитав я.

«Отам був один, дуже старий, але десять років тому в нього вдарила блискавка, і ми його спіяляли».

«Але ви пам'ятаєте місце, де він ріс?»

«Пам'ятаю».

«А інші берести є?»

«Старих немає, але молодих багато».

«Я хотів би побачити, де він ріс».

Ми приїхали на високій двоколці, і мій клієнт зразу ж, не заходячи в будинок, повіз мене до того місця, де колись ріс берест. Це було майже на півдорозі між дубом і будинком. Мої пошуки, здавалося, поки що просувалися успішно.

«Мабуть, зараз уже неможливо встановити, який був берест заввишки?» — спитав я.

«А чого ж: шістдесят чотири фути».

«Як ви це вирахували?» — здивувався я.

«Коли мій старий домашній учитель давав мені задачі з тригонометрії, вони завжди були побудовані на вимірюванні висоти. Через це я ще хлопцем вирахував висоту кожного дерева й будівлі в нашому маєтку».

Несподівана удача! Потрібні відомості самі йшли мені в руки, до того ж швидше, ніж я міг сподіватися.

«Скажіть,— попросив я,— ваш дворецький ніколи вас про це не питав?»

Реджінальд Масгрейв здивовано глянув на мене.

«Зараз, коли ви завели про це мову,— відповів він,— я пригадав, що кілька місяців тому Брантон і справді питав, який заввишки був берест, бо засперечався про це з грумом».

Це була чудова новина, Вотсоне, і вона підтверджувала — я на правильному шляху. Я глянув на сонце. Воно вже схилилося до обрію, і я розраховував, що менш як за годину воно буде над верхівкою старого дуба. Отже, однієї умови, згаданої в обряді, буде дотримано. Що ж до тіні від береста, то йшлося, очевидно, про місце, куди вона сягала найдалі, бо інакше за орієнтир узяли б стовбур. Отже, я мусив визначити, куди падав кінець тіні від береста, коли сонце стоїть прямо над вершечком дуба.

— Це, певно, виявилось нелегкою справою, Холмсе? Адже береста вже не було.

— Так, але я знав, що коли Брантон зумів це зробити, то я теж зможу. До того ж це було не так уже й важко. Я пройшов разом з Масгрейвом до його кабінету й вистругав собі цей ось кілочок, до якого прив'язав довгу мотузку з вузликами, що позначали кожен ярд. Потім я зв'язав два вудлища — це дало мені шість футів,— і повернувся зі своїм клієнтом до того місця, де колись ріс берест. Сонце саме торкнулося верхівки дуба. Я закріпив вудлище вертикально, визначив напрямок тіні і виміряв її. Вона була дев'яти футів завдовжки.

Я взявся розраховувати далі. Якщо вудлище в шість футів завдовжки дає тінь в дев'ять футів, то дерево заввишки шістдесят чотири фути кидало б тінь довжиною в дев'яносто шість футів; це привело мене майже до стіни будинку, де я й встромив свій кілочок. Можете уявити собі, Вотсоне, моє хвилювання, коли за два дюйми від кілочка я побачив у землі виїмку. Я збагнув, що це справа рук Брантона, коли він робив свої вимірювання, отже, я йду по його сліду.

Від цієї вихідної точки я почав рахувати кроки, визначивши спершу з допомогою кишенькового компаса сторони світу. Десять кроків і ще десять, для кожної ноги, треба було зробити вздовж стіни будинку. Пройшовши їх, я знову позначив місце кілочком. Потім старанно відлічив п'ять і п'ять на схід та два і два на південь. Це привело мене до самісінького порога старих дверей. Два кроки на захід означали,

що їх треба зробити по викладеному кам'яними плитами коридору, а там уже — місце, зазначене в документі.

Ніколи в житті, Вотсоне, не зазнавав я такого розчарування. На мить мені здалося, що в мої розрахунки вкралась якась суттєва помилка. Призахідне сонце яскраво осявало підлогу коридора, і я добре бачив, що старі, вичовгані сірі плити міцно зцементовано, їх не зрушували з місця протягом багатьох років. Ні, Брантон їх не чіпав. Я простукав підлогу в кількох місцях — звук скрізь однаковий, ніде не вгадувалось ні шпарини, ні порожнини.

На щастя, Масгрейв, який нарешті збагнув суть моїх дій, схвилювався не менше, ніж я; він розгорнув документ, аби перевірити мої розрахунки.

«І вниз! — вигукнув він.— Ви забули про «і вниз».

Я думав, що ці слова вказували на те, що треба копати, але тепер зрозумів свою помилку.

«То у вас внизу є підвал?» — спитав я.

«Авжеж, і такий старий, як будинок. Ходімо вниз, у ці двері».

Ми спустилися вниз кам'яними гвинтовими сходами, і мій супутник, запаливши сірника, засвітив невеличкий ліхтар, який стояв на бочці в кутку. Тієї ж миті ми переконалися, що потрапили туди, куди треба, і що тут недавно хтось був.

Цей підвал правив за дровітню, але дрова, які, мабуть, раніше валялись по всій підлозі, тепер було складено попід стінами, щоб вивільнити місце посередині. Там видніла важка кам'яна плита з іржавим залізним кільцем, а до кільця було прив'язано товстий вовняний шарф.

«Чорт забирай! — вигукнув мій клієнт.— Це Брантонів шарф. Я не раз бачив цей шарф у нього на шиї. Що цей негідник тут робив?»

На моє прохання викликали двох місцевих констеблів, і в їхній присутності я спробував підняти плиту, вхопившись за шарф. Проте я тільки й міг, що зрушив її з місця, а зсунути набік пощастило лише з допомогою одного з констеблів. Під плитою чорнів отвір, і всі ми заходилися зазирати в нього. Масгрейв, стоячи навколішках, опустив туди ліхтар.

Нашим очам відкрилась маленька комірчина футів з сім завглибшки і близько чотирьох завдовжки й завширшки. З одного боку стояла приземкувата, оббита міддю дерев'яна скриня з одкинутим віком, а в замку стирчав оцей ось ключ, кумедний і старовинний. Скриню вкривав товстий шар порохні, а волога й черви так сточили дерево, що пліснява завелася навіть усередині. Кілька металевих кружалець, очевидно старовинних монет, таких, як оці, валялося на дні. Більше нічого там не було.

Проте тієї хвилини ми не думали про стару скриню — ми не могли відвести очей від того, що було поряд з нею. Якийсь чоловік у чорному костюмі сидів долі, спершись лобом на край скрині і обхопивши її руками. Поза його була така, що вся кров прилинула йому до обличчя, воно спотворилось і стало багрово-синє, але коли ми підняли тіло, мій клієнт одразу ж за зростом, одягом і волоссям упізнав свого дворецького. Брантон помер кілька день тому, але на тілі не було ні ран, ні синців, які свідчили б про причину його жакливого смерті. І коли небіжчика винесли з підвалу, ми збагнули, що опинилися перед загадкою не менш страшною, ніж та, яку тільки-но розгадали.

Скажу по щирості, Вотсоне, поки що я був спантеличений результатами своїх пошуків. Адже я вважав, що, знайшовши місце, згадане в обряді, я зразу ж розплутаю всю справу, але ось я стояв на цьому місці, а розгадка таємниці обряду родини Масгрейвів від мене так само далеко, як і раніше. Правда, я знайшов мертвого Брантона, але тепер повинен був пояснити, як спіткало його таке лихо і яку роль відіграла в цьому жінка, що теж зникла. Я сів на бочку в кутку й заходився старанно обмірковувати всю справу.

Ви знаєте, Вотсоне, який метод я застосовую в таких випадках: ставлю себе на місце дійової особи і, оцінивши її розумовий рівень, намагаюсь уявити, як би вчинив я за таких самих обставин. В даному випадку моє завдання полегшувалося тим, що Брантон був надзвичайно розумний, отже, мені не треба було брати до уваги різниці між рівнем мого та його мислення. Він знав, що десь у маєтку сховано щось цінне. Він знайшов це місце. Він переконався: плита, яка закриває вхід, для нього заважка, і сам він її не зрушить. Що він зробив далі? Він не міг скористатися з допомоги сторонніх людей, навіть якби мав когось, кому б вважав за можливе довіритись, бо треба було б відмикати двері, а це загрожувало небезпекою викриття. Отже, краще знайти собі помічника всередині будинку. Але кого міг попросити Брантон про допомогу? Рейчел Хауелз була колись віддана йому. Чоловік, хоч би як кепсько обійшовся він з жінкою, ніколи до кінця не вірить, що назавжди втратив її любов. Брантон, безперечно, спробував помирися з Рейчел, позалицявшись до неї, а потім зробив її своєю співницею. Вночі вони разом спустилися в підвал і, об'єднавши свої зусилля, підняли плиту. Поки що я міг стежити за їхніми діями так легко, немов бачив усе це на власні очі.

Але й для двох це була надто важка робота — підняти плиту, тим більше, що один з цих двох — жінка. Здоровенний констебль із Сассекса і я, приміром, ледве з цим упорались. Що ж вони зробили, аби полегшити собі роботу? Мабуть, те саме, що зробив би і я. Я встав і уважно оглянув кілька полін, розкиданих по підлозі. Майже зразу я натрапив на те, що й сподівався знайти. Одне поліно завдовжки в три фути мало на кінці вм'ятину, а кілька інших були сплюснуті з боків, наче на них тиснула велика вага. Мабуть, піднімаючи плиту, Брантон та його помічника підсовували під неї ці поліна, а коли нарешті утворився величезний отвір, крізь який можна було пролізти, вони підперли плиту поліном, поставивши його сторчма. Важка плита притискала поліно до краю отвору — звідси і вм'ятина. Отже, я ще не збився із сліду.

Як же мав я міркувати далі, щоб відновити в уяві картину нічної драми? Зрозуміло, лише одна людина могла залізти в яму — Брантон. Дівчина, напевне, чекала нагорі, Брантон відімкнув скриню, передав Рейчел те, що там лежало,— адже в скрині ми нічого не знайшли,— і потім... що ж трапилось потім?

Яка хвиля затаєної ненависті гойднулася раптом у душі цієї пристрасної кельтської жінки, коли вона побачила, що чоловік, який її скривдив, можливо, навіть більше, ніж ми підозрювали, тепер потрапив до її рук? Чи поліно випорснуло ненароком з-під плити, й вона замурувала Брантона в ямі, яка стала його могилою? Чи Рейчел винна лише в тому, що не сказала про лихо, яке спіткало Брантона? Чи вона власною рукою вибила підпірку й опустила плиту на місце? Але так чи так — я ніби бачив цю жінку: притиснувши до себе скарб, шалено мчить вона вгору кам'яними сходами, а слідом за нею линуть приглушені крики й відчайдушний стукіт у кам'яну плиту, під якою задихався її зрадливий коханець.

То ось у чому секрет її блідості, и розладнаних нервів, нападів істеричного сміху наступного ранку! Але що ж було в скрині? Що зробила дівчина з її вмістом? Безперечно, це той самий метал і камінці, які мій клієнт витяг з озера. Вона кинула їх туди за першої ж нагоди, щоб знищити сліди свого злочину.

Хвилин з двадцять я сидів непорушно, поринувши в роздуми. Масгрейв, дуже блідий, і досі стояв біля мене, розгойдуючи ліхтарем і зазираючи в підвал.

«Це монети Карла Першого? — мовив він, простягаючи мені кілька кружалець, знайдених у скрині.— Бачите, ми не помилились, визначаючи час виникнення обряду родини Масгрейвів».

«Ми, певно, знайдемо ще що-небудь від Карла Першого!» — вигукнув я, раптом збагнувши можливе значення перших двох запитань обряду.

«Покажіть-но мені те, що було в мішку з озера».

Ми піднялись до кабінету, і Масгрейв розклав переді мною ті уламки. Глянувши на них, я зрозумів, чому він не надав їм ніякого значення: метал був майже чорний, а камінці — тьмяні й безбарвні. Я потер один з них об рукав, і він заблищав у мене на долоні, мов жарина. Річ, зроблена з металу, мала форму подвійного кільця, тільки була така побита й покручена, що не можна було зрозуміти, що це таке.

«Ви повинні пам'ятати,— сказав я Масгрейву,— що, партія короля посідала в Англії панівне становище навіть після смерті короля, і коли нарешті її члени почали тікати, вони, мабуть, найцінніше з того, що мали, сховали, розраховуючи повернутись по нього за трохи спокійніших часів».

«Мій предок, сер Ральф Масгрейв, відомий як завзятий рояліст, він був правою рукою Карла ДругогоЗ під час його мандрувань»,— зауважив Масгрейв.

«Он воно що! — зрадів я.— Ну, це дає нам останнє підтвердження. А зараз я повинен поздоровити вас із тим, що ви стали власником, хоч і за досить трагічних обставин, однієї реліквії, і самої по собі дуже цінної, але ще ціннішої як історичний раритет».

«Що ж це таке?» — здивовано вигукнув він.

«Не що інше, як стародавня корона англійських королів».

«Корона?»

«Саме вона. Вдумайтесь в обряд. Як там мовиться? «Кому це належить?» — «Тому, хто пішов». Ці слова з'явилися після страти Карла Першого. Далі: «Кому це належатиме?» — «Тому, хто прийде». Це про Карла Другого, чий вступ на престол уже передбачався. Отже, гадаю, нема ніяких сумнівів — ця пом'ята, безформна діадема колись увінчувала голови королів з династії Стюартів».

«А як вона потрапила в озеро?»

«О, відповідь на це запитання потребує часу».

І я в загальних рисах виклав Масгрейву весь довгий ланцюг своїх припущень і доказів. Запали сутінки, в небі яскраво світив місяць, коли я закінчив свою розповідь.

«А як же трапилось, що Карл Другий не одержав своєї корони, коли повернувся?» — спитав Масгрейв, знову запихаючи в мішок свою реліквію.

«О, тут ви зачіпаєте проблему, яку ми з вами, мабуть, ніколи не розв'яжемо. Але скидається на те, що той Масгрейв, якому було довірено таємницю, помер у період між двома королями. І хоч він лишив своєму нащадкові документ, але чомусь не розтлумачив його значення. Відтоді аж до сьогоднішнього дня папір переходив від батька до сина, аж поки, врешті, потрапив до людини, яка зуміла розкрити таємницю, хоч і заплатила за це життям».

Така історія «Обряду родини Масгрейвів», Вотсоне. Корона і зараз у них у Херлстоні, хоч їм довелося судитись і заплатити чималі гроші, перш ніж їм дозволили залишити її в себе. Я впевнений — вони з великою радістю покажуть вам цю корону, коли ви пошлетесь на мене. А про ту жінку ніхто більше нічого не чув. Вона, напевне, втекла з Англії й забрала з собою в заморські краї пам'ять про свій злочин.

1 Victoria Regina— королева Вікторія (латин.).

2 Карл Перший (1600—1649) —англійський король у 1625— 1649 рр., страчений під час англійської буржуазної революції.

3 Карл Другий (1630—1685) — англійський король у 1660— 1685 рр., син Карла I.

Райгітська загадка

Минув якийсь час, перш ніж здоров'я мого друга Шерлока Холмса цілком відновилося,- адже воно неабияк похитнулось від нервової перевтоми внаслідок неймовірно напруженої роботи навесні 1887 року. Вся історія з Нідерландсько-Суматрською компанією й колосальними махінаціями барона Мопертюї ще надто свіжа в пам'яті публіки й надто тісно пов'язана з політикою й фінансами, щоб про неї варто було розповідати зараз у цих нотатках. Проте вона своєрідним чином вивела нас на унікальну й дуже складну проблему, яка подарувала моєму другові нагоду продемонструвати цінність ще одного виду зброї з великої кількості інших, з допомогою яких він усе своє життя боровся із злочинами.

Переглядаючи свої нотатки, я бачу, що було чотирнадцяте квітня, коли я одержав телеграму з Ліона, яка повідомляла, що Холмс лежить хворий в готелі «Дю-лон». Не минуло й двадцяти чотирьох годин, як я вже був біля ліжка хворого й з полегкістю переконався, що нічого жахливого прояви недуги не віщують. Проте залізний організм Холмса не витримав напруженого розслідування, що тривало понад два місяці, протягом яких він ніколи не працював менше п'ятнадцяти годин на день, а нерідко, як він мені признався, робота не переривалась по п'ять діб поспіль. Блискучий результат його зусиль не врятував його від реакції на таке страшне перенапруження, і в той час, коли по всій Європі гриміло його ім'я і коли його кімнату було буквально по коліна завалено вітальними телеграмами, я виявив, що він став жертвою найчорнішої депресії. Навіть усвідомлення того, що він один домогся успіху там, де зазнала поразки поліція трьох країн, і по всіх статтях переграв найперевершеного в Європі шахрая, не могло подолати його нервового виснаження.

Через три дні ми разом повернулись на Бейкер-стріт, але було очевидно, що моєму другові набагато більше користі принесла б зміна обстановки, та й мене неабияк приваблювала думка провести весняної пори тиждень у сільській місцевості. Мій давній друг полковник Хейтер, якого я колись лікував в Афганістані, купив будинок поблизу містечка Райгіт у графстві Суррей і часто запрошував мене до себе погостювати. Під час останньої зустрічі він сказав, що з радістю виявив би гостинність і до мого друга, якби той приїхав зі мною. Я вдався до дипломатичних маневрів, але коли Холмс зрозумів, що нас запрошують у холостяцький дім і що він матиме цілковиту свободу, то погодився з моїми планами, і вже за тиждень після нашого повернення з Ліона ми опинились під дахом полковницької господи. Хейтер був бувалим у бувальцях старим солдатом, який побачив світу, і незабаром, як я й сподівався, він виявив, що у нього з Холмсом чимало спільного.

У день нашого приїзду ввечері ми, пообідавши, сиділи у збройовій кімнаті полковника. Холмс розлігся на дивані, а ми з Хейтером тим часом роздивлялись його невеличкий арсенал вогнепальної зброї.

- До речі,- раптом зауважив полковник,- я візьму один з цих пістолетів нагору на випадок тривоги.

- Тривоги? - здивувався я.

- Так, ми тут останнім часом трохи налякані. Минулого понеділка пограбовано дім старого Бктон, одного з наших місцевих землевласників. Збитків заподіяно невеликих, але злодії ще на волі.

- І ніяких ключів до розгадки? - спитав Холмс, косуючи очима на полковника.

- Поки ніяких. Але справа ця незначна, такий собі дрібний сільський злочин. Після тієї гучної міжнародної справи, містере Холмсе, він не вартий вашої уваги.

Холмс відмахнувся від комплімента, хоч з його посмішки було видно, що він йому приємний.

- А чи немає якої-небудь цікавої деталі?

- Як на мене, немає. Злодії обшукали бібліотеку і одержали за всі витрачені зусилля дуже мало. Все там було перегорнуто догори дном, шухляди столів витягнуто, книжкові шафи перерито, а взято дрібниці - один томик Гомера у перекладі Поупа, два позолочених свічники, прес-пап'є зі слонової кістки, маленький дубовий барометр та клубок шворки.

- Який дивний асортимент! - вигукнув я.

- О, хлопці, мабуть, хапали все, що потрапило під руку.

Холмс забуркотів на своєму дивані:

- Поліція графства мала б зробити з цього певні висновки. Адже цілком очевидно, що...

Але я застережливо підняв палець.

- Ви тут для того, щоб відпочити, дорогий друже. Заради бога, не беріться за нову проблему, поки у вас нерви геть розшарпані.

Холмс знизав плечима, з комічною смиренністю глянув на полковника, і розмова потекла по менш небезпечних каналах.

Проте усім моїм професійним зусиллям судилось пропасти марно, бо наступного ранку ця справа навалилась на нас так нагально, що не було ніякої можливості зігнорувати її, і наші гостини в селі набули такого повороту, якого ніхто з нас не сподівався. Ми саме снідали, коли до нас влетів дворецький полковника, забувши про всі правила пристойного поводження.

- Чи чули ви новину, сер? - задихаючись, вигукнув він.- У Каннінгхемів, сер?

- Знову крадіжка? -' перепитав полковник, і його рука з чашкою кави застигла в повітрі.

- Убивство! Полковник свиснув.

- Боже мій! - мовив він.- Кого ж убито? Мирового судю чи його сина?

- Ні того, ні другого, сер. Вбито Вільяма, кучера. Куля влучила в самісіньке серце, та й по всьому.

- А хто ж його застрелив?

- Грабіжник, сер. Вистрілив і миттю зник. Він саме дістався до вікна комори, коли Вільям застукав його на гарячому й загинув, рятуючи хазяйське добро.

- Коли це сталося?

- Минулої ночі, сер, близько дванадцятої години.

- А-а, тоді ми зараз там будемо,- мовив полковник, спокійно беручись знову за сніданок.- Препогане діло,- додав він, коли дворецький вийшов.- Тут у нас він перший сквайр, цей старий Каннінгхем, і дуже порядна людина. Це його вб'є, бо кучер служив у нього багато років і був гарним працівником. Очевидно, це ті самі негідники, що вдерлись до Ектона.

- І вкрали оту дуже своєрідну колекцію? - замислено спитав Холмс.

- Саме так.

- Гм! Справа може виявитись найпростішою в світі, але все одно на перший погляд у ній є щось дивне, чи не так? Здавалося б, банда грабіжників, діючи в провінції, повинна міняти місця своїх операцій, а не чинити два злочини по-сусідству протягом кількох днів. Коли вчора ввечері ви говорили про застережні заходи, мені спало на думку, що злодій або злодії звернули б увагу на цю округу

в найостаннішу чергу в усій Англії, а це свідчить, що мені треба ще багато вчитись.

- На мою думку, це хтось із місцевих,- сказав полковник.- Тому злодій і подався до Ектона й Канні-нгхема, бо їхні маєтки найбільші в цих краях.

- І найбагатші?

- Та мали б бути, але вони вже кілька років судяться, і це, я так думаю, висмоктало кров з обох. Старий Ектон учинив позов на половину маєтку Каннінгхема, і адвокати добряче нагріли на цьому руки.

- Якщо злодій з місцевих негідників, то впіймати його не являтиме великих труднощів,- позіхнувши, мовив Холмс.- Усе гаразд, Вотсоне, я не маю наміру втручатися.

- Інспектор Форрестер, сер,- оголосив дворецький, широко розчиняючи двері.

До кімнати ввійшов поліцейський сищик - елегантно одягнений молодик із жвавим, енергійним обличчям.

- Доброго ранку, полковнику,- привітався він.- Сподіваюсь, я не дуже невчасно, але нам стало відомо, що містер Холмс з Бейкер-стріт перебував у вас.

Полковник жестом показав на мого друга, і інспектор уклонився.

- Ми подумали, що ви, мабуть, захочете приєднатися до нас, містере Холмсе.

- Доля проти вас, Вотсоне,- мовив, сміючись, Холмс.- Ви зайшли, інспекторе, саме тоді, коли ми балакали про цю справу. Мабуть, ви можете порідоми-ти нам деякі подробиці?

Коли Холмс відкинувся на спинку стільця, я зрозумів, що надії мої марні.

- Ми не знайшли ключа до розгадки справи Ектона. Але тепер у нас безліч матеріалу, щоб почати розслідування, і немає сумніву: в обох випадках діяла одна й та сама особа. Цього чоловіка бачили.

- А-а!

- Так, сер. Але він зник із швидкістю оленя, як тільки гримнув постріл, що обірвав життя нещасного Вільяма Кервена. Містер Каннінгхем побачив його з вікна своєї спальні, а містер Елік Каннінгхем бачив його з чорного ходу. Було за чверть дванадцята, коли зчинилась тривога. Містер Каннінгхем тільки що ліг у ліжку, а містер Елік Каннінгхем був у халаті й курих люльку. Вони обидва чули, як Вільям, кучер, кликав на допомогу, і містер Елік кинувся вниз подивитися, що ж трапилось. Двері чорного ходу було розчинено, і коли він спустився сходами й вийшов, то побачив двох чоловіків, які люто боролися. Один з них вистрілив, другий упав, а вбивця кинувся тікати садом і перевалився через живопліт. Містер Каннінгхем, дивлячись у вікно спальні, бачив, як той тип вискочив на дорогу, але зразу ж згубив його з очей. Містер Елік зупинився подивитись, чи не може він чимось допомогти вмираючому, а негідник тим часом утік. Крім того, що він був середнього зросту й одягнений у щось темне, у нас немає ніяких особливих прикмет, але ми зараз провадимо енергійне розслідування, і якщо вбивця чоловік зайшлий, ми швидко його знайдемо.

- А що там робив цей Вільям? Він що-небудь сказав перед смертю?

- Жодного слова. Вільям жив у сторожці разом зі своєю матір'ю, а оскільки він був дуже сумлінним слугою, то ми припускаємо, що він підійшов до будинку з наміром подивитись, чи все гаразд. Воно й зрозуміло: крадіжка у Ектона всіх насторожила. Грабіжник, очевидно, тільки що встиг відчинити двері - замок було зламано,- коли Вільям наскочив на нього.

- А чи казав що-небудь Вільям своїй матері, перш ніж піти до будинку?

- Вона дуже стара й глуха, і ми не в змозі одержати від неї ніякої інформації. Потрясіння зробило її недоумкуватою, але я підозрюю, що вона ніколи не відрізнялась великим розумом. Проте є одна важлива дрібничка. Гляньте!

Інспектор витяг із свого блокнота клаптик паперу й розгладив його на коліні.

- Це було знайдено між великим і вказівним пальцями мертвого Вільяма. Скидається на те, що цей клаптик одірвано від більшого аркуша. Бачите, час, зазначений на папірці, точно збігається з часом, коли бідолаха зустрів свою долю. Зрозуміло, тут одне з двох: або вбивця видер решту паперу у Вільяма, або Вільям відірвав цей клаптик у вбивці. Зміст такий, наче записка була про зустріч.

Холмс узяв клптик паперу, напис на якому я тут відтворюю:

- Якщо виходити з припущення, що цією запискою призначалось побачення,- вів далі інспектор,- то, зрозуміло, цілком можливо припустити, що цей Вільям Кервен, хоч він і має репутацію чесного чоловіка, міг увійти в спілку із злодієм. Міг зустрітись із злодієм і навіть допомогти йому зламати двері, а тоді між ними спалахнула сварка.

- Цей папірець - надзвичайно цікава річ,- мовив Холмс, вивчаючи його з величезною увагою.- Справа набагато складніша, ніж я думав спочатку.

Він обхопив голову руками, а інспектор заусміхався, бачачи, яке враження справила його розповідь на уславленого лондонського спеціаліста.

- Ваше останнє зауваження,- за хвилину сказав Холмс,- що між злодієм і слугою існувала, можливо, змова, а оцей папірець - записка про зустріч,- оригінальне й не цілком позбавлене підстав. Але текст починається з...

Він опустив голову, знову обхопив її руками й на кілька хвилин весь поринув у свої думки. Коли він підвів обличчя, я з подивом помітив, що його щоки вже не бліді, а очі такі ж блискучі, як і до хвороби. Він схопився на ноги з усією своєю колищавою енергією.

- Слухайте сюди,- мовив він,- я хотів би без поспіху ознайомитися трохи з деталями цієї справи. У ній є щось таке, що приводить мене в захват. З вашого дозволу, полковнику, я залишу свого друга Вотсо-на й вас і прогуляюся з інспектором, щоб перевірити одне-два моїх припущення. За півгодини я знову буду з вами.

Минуло півтори години, перш ніж повернувся інспектор. Він був сам.

- Містер Холмс зараз розгулює по полю,- повідомив інспектор.- Він хоче, щоб ми усі четверо разом пішли до того будинку.

- До містера Каннінгхема?

- Так, сер.

- А навіщо? Інспектор знизав плечима.

- Не знаю, сер. Між нами кажучи, мені здається, що містер Холмс ще не зовсім одужав. Він весь час поводився дуже дивно, а зараз вкрай збуджений.

- Думаю, не треба хвилюватися через це,- сказав я.- Я не раз переконувався, що в його безрозсудностях завжди є метод.

- А дехто міг би сказати, що в його методі повно безрозсудностей,- пробурмотів інспектор.- Але він аж горить від нетерплячки, полковнику, і якщо ви готові, то швидше ходімо.

Ми побачили Холмса на полі, де він прогулювався, низько похиливши голову й застромивши руки в кишені штані».

- Справа стає дедалі цікавішою,- мовив він.- Вотсоне, наша поїздка в село - безперечний успіх. Я провів чудовий ранок.

- Ви, як я розумію, побували на місці злочину? - спитав полковник.

:- Так, ми з інспектором зробили невеличку розвідку.

- І є хоч якісь результати?

- Ну, ми побачили цікаві речі. Я розповім вам про все, що ми зробили, по дорозі. Передусім ми оглянули тіло того бідолахи. Він справді помер від револьверної рани, як і повідомлялось.

- Отже, ви в цьому сумнівалися?

- О, непогано самому все перевірити. Огляд не пропав марно. Потім ми розмовляли з містером Каннінгхе-мом та його сином, які показали точне місце, де вбивця переліз через живопліт, коли тікав. Це було надзвичайно цікаво.

- Природно.

- Потім ми зайшли до матері нещасного хлопця. Проте не змогли одержати від неї ніякої інформації, бо вона дуже стара й немічна.

- І який же результат ваших розслідувань?

- Переконання, що злочин дуже своєрідний. Може, оцей наш візит також чимось прислужиться, щоб ситуація стала зрозумілішою. На мою думку, інспекторе, ми обидва згодні з тим, що клапоть паперу в руці вбитого, де вказано точну годину смерті, має надзвичайно велике значення.

- Він повинен дати ключ, містере Холмсе.

- Він дає ключ. Хоч би який чоловік написав цю записку, він був саме той, хто підняв о тій порі Вілья-ма Кервена з ліжка. Але де ж основна частина записки?

- Я уважно оглянув землю, щоб знайти її,- сказав інспектор.

- Записку видерли з руки вбитого. Чому хтось так гаряче бажав заволодіти нею? Та тому, що вона його викривала. І що він повинен був з нею зробити? Найвірогідніше - сунути в кишеню, не помітивши, що ріжок залишився в затиснутих пальцях мертвого. Якби ми знайшли зниклу частину записки, то, зрозуміло, далеко просунулись би по шляху до розгадки таємниці.

- Це так, але як нам дістатися до кишені злочинця, не спіймавши його самого?

- Ну, над цим варто посушити голову. Потім існує ще одна очевидна річ. Записку було адресовано Вілья-му. Забрати її той, хто написав, не міг, оскільки, зустрівшись з Вільямом, передав би своє послання на словах. Хто ж тоді приніс записку? Чи вона надійшла поштою?

- Я навів довідки,- сказав інспектор.- Учора з вечірньою поштою Вільям одержав листа. Конверт він знищив.

- Чудово! - вигукнув Холмс, поплескуючи інспектора по спині.- Отже, ви вже бачили листоношу. З вами приємно працювати. А ось і сторожка, і якщо ви пройдете з нами, полковнику, я покажу вам місце злочину.

Ми проминули гарненький котедж, де жив убитий, і увійшли в обсажену дубами алею, що вела до ошатного будинку в стилі королеви Анни з датою битви під

Мольплаке над дверима. Холмс з інспектором повели нас навколо будинку, поки ми не підійшли до бічної хвіртки, відокремленої смужкою саду від живоплоту вздовж дороги. Біля дверей на кухню чергував полісмен.

- Відчиніть-но двері, констеблю,- звелів Холмс.- Так от, на тих сходах стояв молодий Каннінгхем і бачив звідти двох чоловіків, які билися саме тут, де ми зараз стоїмо. Старий містер Каннінгхем був біля отого вікна - другого ліворуч - і побачив чоловіка, що пробіг з лівого боку он того куща. Це ж саме побачив його син. Вони обидва впевнені в цьому - відносно куща. Потім містер Елік вибіг з будинку й став навколішки біля пораненого. Земля тут дуже тверда, як бачите, і ніяких слідів, які щось би нам підказали, немає.

Поки Холмс говорив, по садовій доріжці з-за рогу будинку вийшло двоє чоловіків. Один був похилого віку з владним обличчям, порізаним глибокими зморшками, і важким поглядом; другий - джентлюристий молодик, чиє веселе, усміхнене обличчя й показний одяг перебували в дивному контрасті з подією, що привела нас сюди.

- Ну як, все на тому ж місці? - спитав він Холмса.- А я вважав, що ви, лондонці, ніколи не потрапляєте в складне становище. Мені здається, ви кінець кінцем не дуже вправні.

- О, ви повинні дати нам трохи часу,- добродушно відказав Холмс.

- Атож, він вам буде потрібний,- докинув молодий Елік Каннінгхем.- Це й не дивно, бо я не бачу, щоб у нас були хоч якісь ключі до справи.

- У нас є тільки один,- відповів інспектор.- Ми думаємо, що якби нам пощастило знайти... Боже мій! Містере Холмсе, що з вами?

Обличчя мого бідлашного друга раптом страхітливо змінилось. Очі закотились під лоба, усі риси звело судомою і, глухо застогнавши, він упав долілиць на землю. Перелякані раптовістю й гостротою припадку, ми перенесли Холмса на кухню, де він відкинувся на спинку великого стільця й кілька хвилин важко дихав. Нарешті, засоромлено вибачившись за свою кволість, звівся на ноги.

- Вотсон підтвердить вам, що я тільки що одужав після тяжкої хвороби,- пояснив він.- Але ще не позбувся цих раптових нервових припадків.

- Чи не одвезти вас додому моєю бідкою? - спитав старий Каннінгхем.

- Ну, оскільки я тут, мені хотілось би впевнитись в одній деталі. Ми можемо дуже легко перевірити її.

- Про що ви?

- Мені здається цілком можливим, що бідолаха Вільям прийшов сюди не до, а після того, коли зломщик заліз у будинок. Ви, з усього видно, вважаєте само собою зрозумілим, що грабіжник не побував у будинку, хоч двері й було зламано.

- Як на мене, то це не підлягає сумніву,- поважно мовив містер Каннінгхем.- Адже мій син Елік ще не міг спати і, безперечно, почув би, що хтось ходить.

- Де він сидів?

- Я сидів у кімнаті, в якій одягаюсь, і кутив.

- Яке це вікно?

- Останнє ліворуч, за батьковим вікном.

- Їв нього, і у вас, звичайно, горіли лампи?

- Безумовно.

- Отут приховано винятково дивовижну дрібничку,- посміхнувся Холмс.- Хіба це не дивно, що зломщик - до того ж зломщик, не позбавлений досвіду,- свідомо лізе в будинок у такий час, коли бачить по освітлених вікнах, що два члени родини ще на ногах?

- Очевидно, це був зухвалий злодій.

- Звичайно, якби справа не була такою неординарною, нам не довелося би просити вас розгадати її,- сказав містер Елік.- Але ваше припущення, що зломщик встиг обікрасти будинок перш ніж Вільям схопив його, на мою думку, вкрай абсурдне. Хіба ми не помітили б, що в будинку не все на місці і що деякі речі зникли?

- Це залежить від того, які саме речі,- відповів Холмс.- Ви повинні пам'ятати, що ми маємо справу з дуже своєрідним зломщиком, який, з усього видно, додержує в своїй роботі певної лінії. Подивіться, наприклад, який дивний набір речей він виніс із будинку Екстонів,- що ж там було? - клубок мотузки, прес-пап'є й бог відає, який ще непотріб!

- Ми до ваших послуг, містере Холмсе,- мовив старий Каннінгхем.- Усе, що запропонуєте ви або інспектор, буде неодмінно зроблено.

- Насамперед,- сказав Холмс,- я хотів би, щоб ви самі від себе визначили винагороду, бо поки офіційні особи домовляться про суму, мине якийсь час, а в такому ділі що швидше, то краще. Я тут накидав коротеньке зобов'язання і, якщо ви згодні, підпишіть його, будь ласка. На мою думку, п'ятдесяти фунтів цілком досить.

- Я охоче дав би п'ятсот,- мовив мировий суддя, беручи простягнуті Холмсом аркуш паперу й олівець.- О, тут не зовсім правильно,- додав він, пробігши очима документ.

- Я трохи квапився, коли писав.

- Бачите, ви починаєте: «Беручи до уваги, що у вівторок за чверть до першої години ночі було вчинено спробу...» і так далі. А насправді це трапилось за чверть до дванадцятої.

Мене дуже засмутила ця помилка, бо я розумів, як боляче повинен сприймати Холмс подібні похибки. Точність у всьому, що стосувалося фактів, була його характерною рисою, але недавня недуга виснажила його, і одного цього випадку було досить, щоб показати мені, що він ще далеко не той, що був колись. У першу мить Холмс явно розгубився, інспектор підвів брови, а Елік Каннінгхем зареготав. Старий джентльмен, проте, виправив помилку і повернув папір Холмсу.

- Віддайте це чимшвидше в газету надрукувати,- сказав він.- Я впевнений, що ідея у вас чудова.

Холмс дбайливо сховав папір у свій записник.

- А тепер,- мовив він,- було б справді добре всім нам разом пройтися по будинку й переконатись, що цей оригінальний нічний злодій таки нічого кінець кінцем з собою не прихопив.

Перш ніж увійти в будинок, Холмс уважно оглянув зламані двері. Не викликало сумніву, що в щілину було застромлено стамеску або міцний ніж і таким чином відсунуто засочку замка. В тому місці на дереві залишились сліди.

- Отже, ви не берете двері на засув? - спитав він.

- Ми в цьому ніколи не бачили необхідності.

- Ви маєте собаку?

- Так, але він сидить на ланцюгу з другого боку будинку.

- Коли лягають спати слуги?

- Близько десятої.

- Як я розумію, Вільям також був у ліжку о цій годині?

- Так.

- Диво-дивне, що саме минулої ночі йому треба було не спати. А тепер, містере Каннінгхеме, я буду вам дуже вдячний, якщо ви проведете нас по будинку.

З вимощеного кам'яними плитами коридору, по обидва боки якого розташувались кухні, просто на другий поверх вели дерев'яні сходи. Вони виходили на площадку навпроти других, ошатніших сходів з холу. На цю площадку виходила вітальня й кілька спальних кімнат, серед них спальні містера Каннінгхема та його сина. Холмс ішов повільно, пильно вивчаючи архітектуру будинку. З усього його вигляду було видно, що він іде по гарячому сліду, а проте я анінайменшою мірою не міг уявити, в якому напрямку ведуть Холмса його розрахунки.

- Шановний сер,- дещо нетерпляче мовив містер Каннінгхем, звертаючись до Холмса,- запевняю вас, у цьому немає ніякої потреби. Оце біля сходів моя

кімната, а за нею синова. Подумайте самі, чи можливо, щоб злодій піднявся нагору й не потурбував нас?

- Вам слід би було походити навколо будинку й пошукати свіжих слідів,- з досить недоброзичливою усмішкою проказав його син.

- І все ж я змушений просити вас потерпіти мене ще трохи. Мені б хотілося, наприклад, подивитись, як далеко видно з вікон ваших спалень. Це, як я розумію, спальня вашого сина,- Холмс розчинив двері,- а там, гадаю, кімната для одягання, де він кутив, коли зчинилась тривога. Куди виходить її вікно?

Холмс перейшов спальню, відчинив двері кімнати для одягання й обвів її поглядом.

- Сподіваюсь, тепер ви задоволені? - роздратовано спитав містер Каннінгхем.

- Дякую вам. Здається, я побачив усе, що хотів.

- Тоді, якщо це справді необхідно, ми можемо зайти до моєї кімнати.

- Якщо це не надто для вас обтяжливо. Мировий суддя знизав плечима й повів нас у свою спальню, просто умебльовану й нічим не примітну кімнату. Поки всі йшли до вікна, Холмс трохи затримався, і ми з ним опинились позаду групи. У ногах ліжка притулився квадратний столик, на якому стояв таріль з апельсинами й графин з водою. Проходячи мимо, Холмс, на моє невимовне здивування, нахилився й просто переді мною навмисно все це перекинув. Скло розлетілося на тисячу скалок, а фрукти розкотились по всіх кутках.

- Ну й накоїли ви лиха, Вотсоне,- незворушно мовив він.- Ви тільки подивіться, на що ви перетворили килим.

Я розгублено нахилився й заходився підбирати апельсини, здогадуючись, що з якоїсь причини мій друг хоче, щоб я взяв провину на себе. Інші приєднались до мене й знову поставили столик на його місце.

- Оце так-так! - вигукнув інспектор.- Куди ж він подівся?

Холмс зник.

- Перечекайте тут хвилинку,- проказав молодий Елік Каннінгхем.- Як на мене, ваш приятель з'їхав з глузду. Батьку, ходімо зі мною, подивимось, куди він справді подівся?

Вони вибігли з кімнати, залишивши інспектора, полковника й мене здивовано витріщатись один на одного.

- Слово честі, я ладен погодитися з містером Елі-ком,- мовив полісмен.- Можливо, це наслідок хвороби, але мені здається, що...

Договорити йому не дав раптовий крик: «Рятуйте! Рятуйте! Вбивають!» Похоловши, я впізнав голос свого друга. А наступної миті, не тямлячи себе, рвонувся з кімнати на сходову площадку. Крики, що перейшли в хрипкі нерозбірливі вигуки, долинали з кімнати, куди ми заходили спочатку. Обидва Каннінгхеми схилились над Шерлоком Холмсом, який лежав на підлозі молодий обома руками стискав йому горло, а старий, здавалось, викручував йому руку. Ми трое миттю кинулись на них, відірвали від Холмса, і він, страшенно блідий і, очевидно, вкрай знесилений, хитаючись, звівся на ноги.

- Заарештуйте цих людей,- мовив він, задихаючись.

- На якій йідставі?

- Вони звинувачуються у вбивстві свого кучера Вільяма Кервена!

Інспектор спантеличено втупився в нього.

- Слухайте, містере Холмсе,- нарешті спромігся він,- ви, я певен, не думаєте, зрозуміло, що треба справді...

- То годі-бо, голубе,- різко відказав Холмс,- ви тільки подивіться на їхні обличчя!

Ніколи, присягаюсь, я не бачив на людських обличчях красномовнішого визнання вини. Старший був приголомшений і наче аж заціпенів, глибокі, важкі зморшки на лобі й біля носа промовляли про похмуру безнадію. Його син, навпаки, скинув з себе недавню недбалу безтурботність і жвавість, а люті небезпечного дикого звіра, що засвітилась в його очах, спотворила риси його гарного лиця. Інспектор

нічого не відповів, але, ступивши до дверей, засюрчав у сюрчок. На виклик з'явилося двоє констеблів.

- У мене немає вибору, містере Каннінгхеме,- мовив він.- Я впевнений, що все це виявиться дурною помилкою, але ж ви бачите, що... А, ви он як? Ану киньте!

Він з силою викинув руку вперед, і револьвер, у якого молодий Каннінгхем вже почав зводити курок, грюкнув на підлогу.

- Підберіть його,- сказав Холмс, швидко наступивши на револьвер.- Він згодиться на суді. Але ось і те, чого нам справді бракувало.

В руці Холмс тримав пожмаканий папірець.

- Залишки записки! - вигукнув інспектор.

- Саме так.

- І де ж вона була?

- Там, де, за моїми розрахунками, й повинна була бути. Я поясню все трохи пізніше. Мені здається, полковнику, що ви з Вотсоном можете повертатись додому, а я прийду щонайбільше за годину. Ми з інспектором повинні поговорити із заарештованими, але я неодмінно буду до другого сніданку.

Шерлок Холмс дотримав свого слова - близько першої години дня він приєднався до нас у - курільній кімнаті полковника. Його супроводжував маленький літній джентльмен, представлений мені як містер Ек-тон, чий дім був місцем першої крадіжки.

- Мені хотілось би, щоб містер Ектон був присутній, коли я розповідатиму вам про цю дрібну справу,- сказав Холмс,- адже цілком природно, що йому буде дуже цікаво почути подробиці. Але боюсь, полковнику, що ви пошкодуєте про ту годину, коли взяли під свій дах такого невгамовного птаха, як я.

- Навпаки,- щиросердо мовив полковник,- я вважаю за велику честь дістати можливість познайомитись з вашими методами розслідування. Зізнаюсь, вони перевершили всі мої сподівання, і я абсолютно неспроможний зрозуміти, як ви все розплутали. Я, наприклад, не бачив навіть натяку на розгадку.

- Боюсь, мої пояснення вас розчарують, але я додержуюсь правила не приховувати власних методів ні від мого друга Вотсона, ні від будь-кого іншого, хто виявляє до них розумну цікавість. Та передовсім, полковнику, оскільки мені неабияк дісталось у Кан-нінгхемів, я трохи пригощуся вашим коньяком. Останнім часом мої сили випробовуються досить часто.

- Сподіваюсь, з вами раніше не траплялось нервових припадків?

Шерлок Холмс щиро розсміявся.

- До них ще дійде черга,- мовив він.- А зараз я розповім вам усе про цю справу по порядку, наголошуючи на різних деталях, що привели мене до правильного висновку. Будь ласка, зупиняйте мене, якщо якісь мої умовиводи будуть вам не зовсім зрозумілі. Б мистецтві розслідування злочину найважливіше серед безлічі фактів - уміти відрізнити суттєві від несуттєвих. Інакше ваша енергія й думки не сконцентрують-' ся на головному, а неодмінно розпорошаться. Ну, а в цій справі з самого початку в мене не було анінаймен-шого сумніву, що ключ до розкриття злочину слід шукати в клаптику паперу, затиснутого в руці мертвого.

Перш ніж перейти до подробиць, я хотів би привернути вашу увагу до такого факту: якщо розповідь Еліка Каннінгхема відповідає дійсності і якщо супротивник, застреливши Вільяма Кервена, негайно втік, то очевидне, він не міг бути тим, хто видер записку з руки вбитого. Але ж якщо це зробив не він, то тільки Елік Каннінгхем і ніхто інший, бо на той час, коли його батько спустився вниз, на місце події вже збіглось кілька слуг. Деталь досить суттєва, але інспектор прогледів її, бо почав розслідування з твердою впевненістю, що ці сільські вельможі не мають до вбивства ніякого відношення. Ну, а я дотримуюсь правила ніколи не мати упередженої думки, а слухняно йти за фактами, хоч би куди вони мене вели, тому вже на найпершій стадії розслідування я зрозумів, що на роль, яку відіграв Елік Каннінгхем, дивлюся з недовірою.

Так от, я дуже уважно дослідив ріжок записки, переданий нам інспектором. Мені зразу ж стало ясно, що це частина надзвичайно цікавого документа. Ось відірваний клапоть. Чи не помічаєте ви в ньому чогось такого, що може навести на певні роздуми?

- Почерк має якийсь незвичайний вигляд,- зауважив полковник.

- Любий сер! - вигукнув Холмс.- Не може бути ніякого сумніву, що записку писало дві особи - через слово. Коли я зверну вашу увагу на енергійні букви «t» в словах «at» і «to» й попрошу вас порівняти їх з невиразними «t» в словах «quarter» й

«twelve», ви зразу ж визнаєте цей факт. Дуже нескладний аналіз цих чотирьох слів дасть вам ілюзивність з абсолютною впевненістю сказати, що слова «learn» і «may» написано твердішим почерком, а слово «what» - більш м'яким.

- Присягаюсь Юпітером, це ясно як день! - вигукнув полковник.- Але з якої це речі двом особам треба було писати листа в такий спосіб?

- Очевидно, діло було не з чесних, і одна особа, не довіряючи другій, вирішила, що кожному слід взяти в ньому рівну участь, хоч би як усе закінчилось. Далі, з двох осіб, це теж ясно, заводієм був той, хто написав «at» і «to».

- А як ви таке вираховували?

- Ми можемо встановити це з характерних особливостей, які відрізняють один почерк від другого. Але ми маємо ще вагоміші підстави для такого припущення. Якщо ви уважно вивчите цей клаптик паперу, то дійдете висновку, що особа з більш твердим почерком писала всі свої слова першою, залишаючи порожні місця, в які друга особа вписувала свої. Ці пропуски не завжди були достатніми, і ви можете бачити, що другій людині важко було втулити своє слово «quarter» між словами «at» і «to», а це показує, що вони вже були написані раніше. Особа, яка написала всі свої слова першою, і є той, хто спланував справу.

- Блискуче! - вигукнув містер Ектон.

- Але все це - речі нескладні,- мовив Холмс.- А втім, зараз ми підходимо до пункту, який для нас дуже важливий. Ви, мабуть, не знаєте, що експерти навчилися з неабиякою точністю визначати вік людини з її почерку. В нормальних випадках вони можуть зробити це з точністю до чотирьох-п'яти років. Я кажу: в нормальних випадках,- тому що погане здоров'я або фізична кваліфікація дають ознаки похилого віку навіть у юнака. В нашому ж випадку, дивлячись на сміливий, твердий почерк одного й на якийсь горбатий почерк другого, ще досить розбірливий, хоч літера «t» в нього вже почала втрачати поперечну риску, ми можемо сказати, що один з тих, хто писав, молода людина, а другий - старий, хоч ще й не зовсім немічний.

- Блискуче! - знову вигукнув містер Ектон.

- Та є ще одна деталь, хоч і менш помітна, але більш цікава. Ці два почерки мають дещо спільне. Вони належать людям, що перебувають у кровному родстві. Для вас найбільш очевидний прояв цього в тому, що обидва пишуть літеру «e» на грецький манір, я ж бачу чимало інших дрібниць, які свідчать про це саме. Для мене немає ніякого сумніву: в обох зразках почерку простежуються родинні

особливості. Звичайно, я подаю вам тільки основні результати свого дослідження клаптика паперу. Є ще двадцять три спостереження, які будуть цікавіші не для вас, а для спеціалістів. І всі ці спостереження діяли в одному напрямку: поглиблювали у мене враження, що саме Каннінгхе-ми - батько й син - написали цього листа.

Дійшовши цього висновку, я, зрозуміла річ, зробив наступний крок у вивченні деталей злочину, щоб подивитись, наскільки це зможе нам допомогти/ Я пішов з інспектором на садибу Каннінгхемів і побачив усе, що треба було побачити. Рана на тілі вбитого, як я зміг визначити з цілковитою впевненістю, була спричинена револьверним пострілом, зробленим з відстані десь більше чотирьох ярдів. На одязі не було чорних цяток від пороху. Отже, Елік Каннінгхем явно збрехав, сказавши, що двоє чоловіків бились, коли пролунав постріл. Далі, батько й син показали одне й те саме місце, де злочинець вибрався на дорогу. Проте випадково саме там проходить широка канава з вологим дном. Оскільки ж у цій канаві не виявилось ніяких слідів, залишених взуттям, я твердо переконався не тільки в тому, що Каннінгхеми знову збрехали, але й у тому, що на місці події взагалі не було ніякого чоловіка.

Тепер мені треба було зрозуміти мотиви цього своєрідного злочину. Щоб добратися до них, я насамперед доклав зусиль до того, щоб з'ясувати причину першої крадіжки в містера Ектон. Я зрозумів з того, що нам сказав полковник, між вами, містере Ектоне, і Каннінг-хемами вівся судовий процес. Зрозуміло, мені зразу ж спало на думку, що вони вдерлися у вашу бібліотеку з наміром заволодіти якимсь документом, що міг би відіграти в справі важливу роль.

- Цілком слушно,- підтвердив містер Ектон,- щодо їхніх намірів ніяких сумнівів бути не може. Я маю незаперечне право на половину їхнього теперішнього маєтку, і якби їм поталанило знайти один документ, який, на щастя, зберігається в сейфі моїх повірених, вони, безперечно, виграли б цей процес.

- Так ось воно що! - мовив Холмс, посміхнувшись.- Вони вдалися до небезпечної, відчайдушної спроби, в якій відчувається вплив молодого Еліка Каннінгхема. Нічого не знайшовши, вони намагались відвернути від себе підозру, для чого зробили так, щоб усе мало вигляд звичайнісінької крадіжки зі зломом, бо прихопили з собою те, що потрапило під руку. Все це було досить зрозуміло, але залишалось чимало й незрозумілого. Чого я хотів над усе - це знайти решту записки. Я був абсолютно впевнений, що Елік Каннінгхем видер її з руки мертвого, і майже впевнений у тому, що він сунув її в кишеню свого халата. Та й куди ще він міг ту записку покласти? Питання полягало в тому, чи вона ще там. Варто було докласти зусиль, щоб з'ясувати це, і ми вирушили до маєтку.

Каннінгхеми приєднались до нас, як ви пам'ятаєте, перед дверима на кухню. Звичайно, найважливішим було не нагадати їм про існування записки, інакше

вони негайно знищили б її. Інспектор вже намірився повідомити їх про те, якої ваги ми надаємо цьому папірцю, коли завдяки найщасливішому в світі випадку зі мною трапилось щось схоже на припадок, я гепнувся додолу і в такий спосіб поміняв тему розмови.

- Боже мій! - вигукнув, сміючись, полковник.- Чи не хочете ви сказати, що ваш припадок - обман, і ми дарма так вам співчували?

- З професійного погляду це було зроблено блискуче! - вигукнув я, зачудовано дивлячись на цього чоловіка, який не переставав приголомшувати мене новими й новими проявами свого винахідливого розуму.

- Це таке мистецтво, яке часто буває корисним,- сказав він.- Прийшовши до тями, я зумів хитрістю, може, й не дуже винахідливою, примусити старого Каннінгхема написати слово «twelve» і дістати можливість порівняти його з цим же словом на ріжку записки.

- О, яким же дурнем я був! - вигукнув я.

- Я бачив, що через мою кваліть ви відчуваєте до мене жаль,- сміючись, мовив Холмс.- Мені було шкода ваших страждань, шкода мучити вас. Потім ми разом пішли на другий поверх, де я, ввійшовши до кімнати й побачивши халат, що висів за дверима, навмисне перекинув столик і примудрився в такий спосіб на мить відвернути їхню увагу й прослизнув назад, щоб дослідити кишені. Та ледве я встиг дістати папірець, що, як я й сподівався, лежав у одній з них, обидва Каннінгхеми накинулись на мене і, я впевнений, були б убили на місці, якби не ваша- негайна й дружня допомога. Правду кажучи, я ще й досі відчуваю на своїй горлянці хватку того молодика, а його батько мало не викрутив мені руку, силкуючись відняти папірець. Бачите, вони зрозуміли, що я все про них знаю, і раптовий перехід від абсолютної безпеки до цілковитого розпачу зробив їх украй відчайдушними.

Після всього я мав невелику розмову із старим Каннінгхемом щодо мотивів цього злочину. Він поводився сумирно, але його син виявився справжнім дияволом, ладним розтрити голову собі чи будь-кому іншому, якби тільки зміг дістатись до свого револьвера. Коли Каннінгхем зрозумів, що докази його злочину незаперечні, він зовсім занепав духом і щиросердо в усьому зізнався. Як виявилось, цей Вільям тайкома стежив за своїми хазяями тієї ночі, коли вони зробили наліт на оселю містера Ектона, і, здобувши таким чином над ними владу, заходився шантажувати їх і, загрожуючи викриттям, вимагати у них гроші. Проте містер Елік виявився надто небезпечним чоловіком, щоб грати з ним у подібні ігри. Він виявив справжню геніальність, побачивши у переляці перед крадіжками, що охопив усю округу, можливість непомітно здихатись людини, якої боявся.

Вільяма було впіймано в пастку й застрелено, і якби вони забрали всю записку цілком і приділили більше уваги дрібницям свого туалету, на них, що дуже можливо, ніколи не впала б підозра.

- А записка? - спитав я.

Шерлок Холмс поклав перед нами записку, долучивши до неї відірваний ріжок*.

- Щось на зразок цього я й сподівався знайти,- сказав він.- Звичайно, ми ще не знаємо, які стосунки існували між Еліком Каннінгхемом, Вільямом Кервеном і Анні Моррісон. Підсумок показує, що пастку було налаштовано вправно. Я впевнений, ви дістанете задоволення, простеживши за успадкованими особливостями в написанні літери «р» і в хвостиках літери «g». Відсутність крапок над літерою «i» у старого Каннінгхема також дуже характерна. Як на мене, Вотсоне, наш спокійний відпочинок в селі виявився напрочуд вдалим, і я, звичайно, повернусь завтра на Бейкер-стріт, сповнений нових сил.

* «Якщо ви прийдете за чверть дванадцята до східних воріт, то дізнаєтесь про щось таке, що вас дуже здивує і, може бути, стане вам, а також Анні Моррісон у великій пригоді. Тільки нікому не кажіть про цю справу». (Англ.)

Остання справа Холмса

З важким серцем берусь я за перо, щоб написати ці останні рядки про незвичайні таланти, що ними було обдаровано мого друга Шерлока Холмеа. В недоладній і - я глибоко це відчуваю - вкрай недосконалій формі намагався я розповісти про ті дивовижні пригоди, яких зазнав у його товаристві, починаючи від випадку, що вперше звів нас разом - я описав його в «Етюді у багряних тонах», - і кінчаючи часом, коли Холмс утрутився в справу, що я назвав її «Морський договір»; це втручання, безперечно, запобігло неабияким міжнародним ускладненням. Я мав намір зупинитись на цьому і не згадувати й словом про подію, яка залишила в моєму житті таку порожнечу, що навіть два роки, котрі минули після неї, нічим не змогли її заповнити. Проте опубліковані недавно листи полковника Джеймса Моріарті, де він захищає свого брата, змусили мене взятись за перо, і тепер мені лишається єдине: розповісти все так, як було насправді. Бо тільки я знаю всю правду, і я радий, що настав час, коли приховувати її немає причин.

Наскільки мені відомо, в газетах про ту справу опублікували всього три повідомлення: замітку в «Жур-наль де Женев»* 6 травня 1891 року, телеграфне повідомлення агентства Рейтер** 7 травня 1891 року і нарешті листи, про які я тут згадав. Перший і другий з цих листів до краю скорочено, а останній, як зараз я доведу, абсолютно перекичує факти. Отже, я просто вважаю за свій обов'язок розповісти, що насправді трапилось між професором Моріарті та містером Шерлоком Холмсом.

Читачі, напевне, пам'ятають, що після мого одруження і в зв'язку з тим, що я розпочав приватну практику, мої тісні взаємини з Холмсом дещо змінилися. Він ще навідував мене, коли йому був потрібний помічник у його розслідуваннях, але траплялося це дедалі рідше, і в 1890 році я написав тільки три звіти про його пригоди.

* Швейцарська газета.

** Велике англійське телеграфне агентство.

Взимку того року і ранньої весни 1891 газети писали, що французький уряд залучив Холмеа до розслідування справи надзвичайної ваги, і я одержав від нього дві записки - з Нарбонна та Німа, з яких розумів, що він пробуде у Франції іще довгенько. Тому я трохи здивувався, коли ввечері 24 квітня Холмс раптом з'явився в мене в кабінеті. Мені відразу впало в вічі, що він блідіший та худіший, ніж звичайно.

- Так, останнім часом я дуже виснажився,- промовив він у відповідь скоріше на мій погляд, ніж на слова.- Було мені скрутненько... Ви не заперечуватимете, якщо я зачиню віконниці?

В кімнаті горіла тільки одна настільна лампа, при світлі якої я читав. Обережно рухаючись по під стіною, Холмс позачиняв усі віконниці і старанно позасовував засувки.

- Ви чогось боїтеся? - спитав я.

- Так, боюсь.

- Чого ж саме?

- Духової рушниці.

- Мій дорогий Холмсе, що ви хочете цим сказати?

- Гадаю, Вотсоне, ви добре мене знаєте, і вам відомо, що я не з полохливих. Однак не зважати на небезпеку, коли вона тобі загрожує- дурість, а не хоробрість. Будь ласка, дайте мені сірники.

Він закурив цигарку, і, здавалося, тютюновий дим заспокоїв його.

- Дуже перепрошую, що завітав до вас о такій пізній порі,- сказав він.- До того ж, коли ваша ласка, пробачте мені ще одну безцеремонність - дозвольте перелізти через задню стіну вашого саду, бо я маю намір піти від вас саме таким шляхом.

- Але що все це означає? - спитав я.

Він простяг руку, і я побачив у світлі лампи, що суглоби на двох його пальцях побиті й закривавлені.

- Як бачите, це не жарти,- усміхнувся Холмс.-^~ їй-право, так можна й руку втратити. Місіс Вотсон удома?

- Ні, вона гостює в знайомих.

- Он як? То ви самі?

- Зовсім сам.

- Тоді я хочу запропонувати вам поїхати зі мною на тиждень на континент.

- Куди саме?

- Куди завгодно. Мені байдуже.

За всім цим ховалося щось дуже дивне. Не в звичаях Холмеа було безцільно марнувати час, і щось у його блідому, виснаженому обличчі сказало мені, що

керви його напружені до краю. Він побачив у моїх очах німе запитання і, «спершись ліктями на коліна та склавши до купи кінчики пальців, заходився пояснювати мені ситуацію.

- Ви, мабуть, ніколи не чули про професора Моріарті? - спитав він.

- Ніколи.

- Геніально, незбагненно та й годі! - вигукнув він. - Чоловік обплутав своїми сітями весь Лондон, а про нього ніхто навіть не чув. Саме це й підносить його на недосяжну височінь у злочинному світі. Запевняю вас, Вотсоне, з усією серйозністю: якби мені пощастило перемогти цього чоловіка, звільнити від нього суспільство, я вважав би це за вершину своєї діяльності і з великою охотою повернувся б до спокійніших занять. Між нами кажучи, останні розслідування, коли я став у пригоді королівському дому Скандинавії та Французькій республіці, дали мені змогу змінити спосіб життя і зосередити свою увагу на хімічних дослідях. Але я не можу відпочивати, Вотсоне, не можу спокійно сидіти в своєму кріслі, коли думаю, що такий чоловік, як Моріарті, вільно розгулює вулицями Лондона.

- Що ж він накоїв?

- О, його життя - незвичайне! Він народився в шляхетній родині, дістав чудову освіту, а природа обдарувала його феноменальними математичними здібностями. Коли йому виповнився двадцять один рік, він написав трактат про біном Ньютона і уславився на всю Європу. Після цього він одержав кафедру математики в одному з провінційних університетів і, схоже було, його чекала блискуча кар'єра. Проте ця людина успадкувала диявольські нахили, в її жилах струмує кров злочинця. І сила розуму не тільки не послабила цих рис, а зробила їх незмірно небезпечнішими. В університетському містечку про нього почали поширюватись темні чутки, і кінець кінцем він мусив відмовитись від кафедри й приїхати до Лондона, де зайнявся тим, що готував юнаків до складання екзамену на офіцерський чин. Ці факти відомі всім, а зараз ви почуєте те, про що я дізнався сам.

Як ви самі розумієте, Вотсоне, в Лондоні ніхто краще мене не знає вищого злочинного світу. І ось уже кілька років я постійно відчуваю, що за злочинцями стоїть якась сила, до того ж глибоко захована сила.

Вона організовує злочинців, вона щоразу стає на шляху закону, вона захищає їх мовби щитом. Знову і знову в будь-яких випадках - у справах про підробку документів, пограбування, вбивства, - я відчував присутність цієї сили і шляхом

логічних міркувань виявляв її сліди в тих нерозкритих злочинах, що про них персонально зі мною не радились. Кілька років я намагався прорватися крізь завісу, яка ховає цю силу, і нарешті настав час, коли я захопився за кінець нитки, і нитка привела мене після тисячі хитрих зашморгів та поворотів до колишнього професора Моріарті, знаменитого математика.

Він - Наполеон злочинного світу, Вотсоне. Він - організатор половини злочинів у цьому великому місті, і майже всі вони не розкриті. Він геній, філософ, людина, яка вміє мислити абстрактно. Розум у нього першокласний. Він сидить непорушно, наче павук серед свого павутиння, але це павутиння має тьму-тьмущу ниток, і він відчуває тремтіння кожної з них. Сам він особисто діє лише зрідка. Він розробляє плани. Але агентів його не злічити, і організовано їх чудово. Скажімо, кому-небудь треба викрасти папери, пограбувати будинок, усунути людину,- про це відразу повідомляють професора, справу готують, а потім і виконують. Буває, агента ловлять. У такому випадку завжди знаходяться гроші, щоб узяти його на поруки або найняти адвоката. Проте керівник, який використовує цього агента, ніколи не попадається, на нього не падає навіть підозра. Така ось організація, існування якої я відкрив шляхом логічних умовиводів, Вотсоне. І я спрямував усю свою енергію на те, щоб її викрити й знищити.

Але професор розробив настільки хитрі заходи безпеки, що добути докази його злочинів, якими можна було б переконати суд, мені не вдалося, хоч як я старався. Ви знаєте, на що я здатний, дорогий Вотсоне, і все ж по трьох місяцях мусив визнати, що я нарешті зустрів супротивника, який принаймні дорівнює мені своїм розумом. Жах, що його викликали в мені його злочини, майже поступився місцем схильнню перед його вправністю. Та врешті він допустився похибки - малесенької, ледь помітної похибки, але це було більше, ніж він міг собі дозволити, бо я вже наступав йому на п'яти. Я, безперечно, скористався з цієї похибки і, відштовхнувшись від неї, почав плести довкола нього сіть. Зараз ця сіть майже готова. Через три дні, тобто в понеділок, справа дозріє, і професор Моріарті з основними членами своєї банди опиниться в руках правосуддя. А потім розпочнеться найвизначніший судовий процес нашого століття, розкриється таємниця понад сорока злочинів, і всіх винних повісять. Але, розумієте, коли ми не поквапимось, всі вони останньої миті можуть вислизнути з наших рук.

Все було б добре, якби я міг діяти так, щоб професор Моріарті нічого не знав. Але він - надто хитрий. Він бачив кожен крок, який я робив, щоб загнати його в пастку. Знову й знову Моріарті вислизав з неї, та я знову й знову перепиняв йому шлях. Запевняю вас, друже: коли б скласти звіт про цю мовчазну боротьбу, він посів би своє місце серед найблискупіших зразків нападу й захисту в історії розшуку. Ніколи ще не піднімався я до таких висот, і ніколи ще супротивник не заганяв мене в такий тісний кут. Він завдавав дошкульних ударів, та я відповідав ще дошкульнішими. Сьогодні вранці я зробив останній крок, і мені треба ще всього-на-всього три дні, щоб завершити справу. Я сидів у себе вдома, обмірковуючи ситуацію, аж раптом двері відчинились, і переді мною став професор Моріарті.

У мене міцні нерви, Вотсоне, але признаюсь по щирості: я здригнувся, побачивши людину, яка володіла всіма моїми думками. Зовні він був такий, як я собі й уявляв. Він дуже худорлявий і високий на зріст, у нього високе опукле й біле чоло, під ним глибоко ховаються очі. Обличчя гладенько поголене, бліде, аскетичне*. В його рисах ще залишилося щось від професора. Плечі сутулі від постійного сидіння за письмовим столом, витягнена вперед голова, яка раз у раз повільно повертається з боку в бік, немов зміїна. Він глянув на мене, і в його глибоко схованих очах я побачив гостру цікавість.

* Аскет - людина, яка вкрай обмежує свої життєві потреби.

- У вас менш розвинені лобні кістки, ніж я гадав,- мовив він нарешті.- Це небезпечна звичка - доторкатися до зарядженого револьвера, що лежить у кишені власного халата.

Справді, коли він увійшов, я миттю збагнув, яка величезна небезпека нависла наді мною. Адже єдиний порятунком для нього - це змусити мене замовкнути назавжди. Тому я блискавично перекинув револьвер із шухляди столу в кишеню і саме цієї миті обмацував його крізь сукно. Після слів Моріарті я вийняв револьвера і поклав його на стіл, звівши курок. Професор так само осміхався і мружив очі, але щось у його погляді змусило мене радіти, що зброя у мене напихваті.

- Ви, мабуть, не знаєте мене,- сказав він.

- Навпаки,- відповів я,- безумовно, я вас знаю. Сідайте, будь ласка. Можу приділити вам п'ять хвилин, коли ви маєте щось мені сказати.

- Все, що я хотів вам сказати, ви вже вгадали,- промовив він.

- Тоді, можливо, ви вгадали мою відповідь,- одказав я.

- Ви твердо стоїте на своєму?

- Безперечно.

Моріарті сунув руку в кишеню, а я взяв зі столу револьвер. Але він витяг усього-на-всього записник, де було занотовано якісь дати.

- Ви перебігли мені стежку четвертого січня,- сказав він.- Двадцять третього ви потурбували мене. В середині лютого я зазнав через вас неабияких прикростей, наприкінці березня ви зовсім розладнали мої плани, а зараз, наприкінці квітня, через ваше безнастанне переслідування я опинився в такому становищі, що мені загрожує втрата свободи. Так тривати далі не може.

- Що ви пропонуєте? - спитав я.

- Облиште це, містере Холмсе,- сказав він, хитаючи головою.- Йй-право, облиште.

- Після понеділка,- відповів я.

- Оце так! - вигукнув він.- Та я певен: ви надто розумні, тож, ясна річ, зрозумієте мене. Вам необхідно щезнути. Ви самі винні в тому, що іншого виходу для вас немає. Я відчував інтелектуальну насолоду, спостерігаючи за тим, як ви боролися, і, повірте, я був би щиро засмучений, коли б ви змусили мене вдатися до надзвичайних заходів. Ви посміхаєтесь, сер, але запевняю вас, я справді був би засмучений.

- Небезпека - частина мого фаху,- зауважив я.

- Це не небезпека,- заперечив Моріарті,- це - неминуче знищення. Ви стали на дорозі не одній людині, а могутній організації, справжні розміри якої навіть ви, з усім вашим розумом, нездатні усвідомити. Ви повинні поступитися, містере Холмсе, або вас розтопчуть.

- Боюсь,- сказав я, підводячись,- що, тішачись нашою приємною розмовою, я нехтую важливою справою, яка чекає на мене в іншому місці.

Він і собі підвівся й мовчки дивився на мене, сумно похитуючи головою.

- Ну,- проказав він нарешті,- шкода, але я зробив усе, що міг. Я знаю кожний хід у вашій грі. До понеділка ви безсилі. Між нами точиться двобій, містере Холмсе. Ви збираєтесь посадити мене на лаву підсудних. Повірте мені - цього ніколи не буде. Ви сподіваєтесь перемогти мене. Цього також ніколи не буде. Якщо вам пощастить знищити мене, то, безперечно, вас також буде знищено.

- Ви сказали мені кілька компліментів, містере Моріарті,- відповів я.- Дозвольте мені відплатити вам тим самим і засвідчити, що якби я був упевнений у першому, то в інтересах загалу радо пішов би й на друге.

- Друге я можу вам пообіцяти, а от перше - ні,- з люттю промовив він і, повернувшись до мене своєю сутулою спиною, озираючись і мружачись, вийшов з кімнати.

Отакою була моя незвичайна зустріч з професором Моріарті. Признатися, вона справила на мене прикре враження. Його м'яка, точна манера висловлюватись змушує вірити в його щирість, невластиву пересічним злочинцям. Ви, певно, скажете: «Чом би не звернутись до поліції?» Але я переконаний: удару завдасть не він сам, а його агенти. І я маю щодо цього незаперечні докази.

- Отже, на вас уже вчинено напад?

- Мій дорогий Вотсоне, професор Моріарті не такий чоловік, щоб зволікати. Опівдні того самого дня я вийшов з дому - в мене були справи на Оксфорд-стріт. Коли я переходив вулицю на розі Бентінк-стріт та Велбек-стріт, з-за рогу вилетів двокінний фургон і помчав просто на мене. Я стрибнув на тротуар, і мене, врятувала якась частка секунди. Фургон повернув на Мерілебоун-лейн і миттю зник з очей. Після цього, Вотсоне, я вже не сходив з тротуару, але на Вір-стріт з якогось будинку впала цеглина й розбилася біля моїх ніг. Я покликав поліцію й звелів оглянути дах. Там лежали шиферні плити й цегла, приготовані для ремонту, і мене хотіли переконати в тому, що одну цеглину скинув вітер. Звичайно, я краще знав, у чому річ, але довести нічого не міг. Я взяв кеб і дістався до братової квартири на Пел-Мел, де й перебув день. А тепер зайшов оце до вас. По дорозі на мене напав якийсь бандит з ломакою. Я збив його з ніг, а поліція'заарештувала його, але можу вас запевнити: ніхто не відшукає зв'язку між джентльменом, об чиї передні зуби я розбив собі руку, і скромним репетитором з математики, який, мабуть, зараз розв'язує задачки на класній дошці за десять миль звідси. Тепер ви розумієте, Вотсоне, чому, прийшовши до вас, я перш за все зачинив віконниці і чому змушений просити у вас дозволу піти з вашого дому не парадними дверима, а якимсь менш помітним ходом.

Я не раз захоплювався відвагою мого друга, але особливо вразила вона мене сьогодні, коли він спокійно сидів і перелічував пригоди цього жахливого дня.

- Ви переночуєте в мене? - спитав я.

- Ні, друже, я гість небезпечний. Я вже виробив план, і все буде добре. справи зараз стоять так, що для арешту Моріарті моєї допомоги не треба, моя

присутність знадобиться тільки під час слідства. Отже, на кілька днів, які ще залишаються до рішучих дій поліції, мені найкраще за все виїхати. Мені було б дуже приємно, якби ви змогли поїхати зі мною на континент.

- Хворих у мене зараз небагато,- сказав я,- а по сусідству тут є колега, який охоче візьме на себе мої обов'язки, Я з радістю поїду.

- І можете вибратись завтра вранці?

- Якщо необхідно - можу.

- О, вкрай необхідно. В такому разі вислухайте мої інструкції, і дуже вас прошу, Вотсоне, ні в чому від них не відхиляйтесь, бо зараз нам двом доведеться вести гру проти найрозумнішого шахрая та наймогут-нішого об'єднання злочинців у всій Європі. Отже, слухайте. Свій багаж, байдуже який, не вказуючи станції призначення, відправте сьогодні ввечері з надійною людиною на вокзал Вікторія. Завтра вранці пошліть по кеб, але накажіть своєму слугі не брати ні першого візника, ні другого, які йому трапляться. В кеб сідайте швидко, не баріться і їдьте на Стренд, до Лоусерського пасажу, давши візникові адресу на клапті паперу і сказавши, щоб він папірця не викидав. Гроші за проїзд підготуйте заздалегідь, і тільки-но кеб зупиниться, відразу біжіть у пасаж, розрахувавши час так, щоб бути на протилежному його кінці о чверть на десяту. Там біля краю тротуару ви побачите маленький екіпаж; він чекатиме на вас; візник - чоловік у товстому чорному плащі з обшитим червоною тасьмою коміром. Ви сядете в цей екіпаж і приїдете на вокзал Вікторія саме вчасно, щоб устигнути на експрес, який іде на континент.

- Де я вас зустріну?

- На вокзалі. Нас чекатимуть місця в другому купе першого класу.

- Отже, місце нашої зустрічі - вагон!

- Так.

Марно прохав я Холмса залишитись. Мені було ясно, що він боїться накликати лихо на оселю, де знайшов притулок, і це єдина причина, яка змушує його кудись іти. Сказавши ще кілька квапливих слів про наші завтрашні плани, Холмс підвівся, вийшов разом зі мною в сад, переліз мур, опинившись просто на Морті-мер-стріт, свиснув, підкликаючи кеб, і я почув, як, віддаляючись, застукотіли колеса.

Наступного ранку я зробив усе точнісінько так, як звелів Холмс. Екіпаж я найняв з такими пересторогами, які виключали можливість того, що нам його підсунули, і зразу після сніданку поїхав до Лоусерського пасажу. Вийшовши, я пробіг пасаж так швидко, як тільки міг. На мене чекав невеличкий екіпаж з кремезним візником у чорному плащі. Я сів, він стьобнув коня, і ми покотили до вокзалу Вікторія. Не встиг я зійти, як візник повернув екіпаж і помчав назад, • навіть не глянувши в мій бік.

Поки що все йшло чудово. Мій багаж чекав мене на вокзалі, і я легко знайшов купе, вказане Холмсом, тим більше, що тільки на ньому була табличка «Зайнято». Тепер мене турбувало єдине: чому не видно Холмса. Вокзальний годинник показував, що до відходу нашого поїзда лишається всього сім хвилин. Марно шукав я поглядом худорляву постать мого друга - й натяку на нього не було. Кілька хвилин я змарнував, допома, - гаючи поважному священику-італійцю, - він намагався втовмачити носієві каліченою англійською мовою, що його багаж слід відправити прямісінько в Париж. Потім, пройшовшись ще раз, я повернувся до свого купе і побачив там уже знайомого мені старезного італійця - носій підсадив мені його в попутники, хоч він і не мав квитка в це купе. Мої пояснення, що його присутність небажана, були б марні, бо я знав італійську мову ще гірше, ніж він англійську. Тому я лише покірливо знизав плечима і знову звернув тривожний погляд до вікна, виглядаючи Холмса. До серця підступила хвиля страху, коли на думку спало, що його відсутність може означати одне - вночі з ним скоїлась біда... Уже й усі двері позачиняли, пролунав свисток, аж раптом...

- Мій дорогий Вотсоне, - почув я голос, - ви навіть не зволили привітатись зі мною.

Вражений, я мимоволі обернувся. Старий священик дивився на мене. На мить зморшки на його обличчі розгладились, ніс одсунувся від підборіддя, спідня губа перестала висуватися вперед, а рот - шамкотіти, підсліпуваті очі заблищали, згорблена спина випросталася. Ще мить - і вся постать зробилася така, як раніше, і Холмс зник так само швидко, як з'явився.

- Холмсе! - вигукнув я. - Ну й налякали ж ви мене!

- Нам треба бути ще вкрай обережними, - прошепотів він. - У мене є підстави думати, що вони женуться за нами по п'ятах. А ось і сам Моріарті!

Поки Холмс говорив, поїзд рушив. Глянувши назад, я побачив високого на зріст чоловіка, який люто розштовхував натовп і вимахував рукою, мовби наказуючи поїздові зупинитися. Проте було вже пізно, - поїзд ішов швидше та швидше, і незабаром вокзал лишився позаду.

- З усіма нашими застережними засобами, як бачите, ми виграли небагато,- проказав, сміючись, Холмс. Він підвівся, скинув з себе чорну сутану й капелюх і сховав їх у саквояж.

- Ви читали ранкові газети, Вотсоне?

- Ні.

- Отже, ви ще не знаєте, що трапилось на Бей-кер-стріт?

- На Бейкер-стріт?

- Сьогодні вночі нашу квартиру підпалили, але шкоди заподіяно невеликої.

- О, Холмсе! Це вже просто нестерпно!

- Напевне, після того, як їхнього бандита з ломакою заарештували, вони зовсім загубили мій слід. Інакше б вони не подумали, що я повернувся додому. Та потім вони, мабуть, узялися стежити за вами, і це привело Моріарті на вокзал Вікторія. Ви не припустилися ніякої необережності, коли їхали на вокзал?

- Я все зробив точнісінько так, як ви казали.

- Екіпаж був на місці?

- Так, він мене чекав.

- А візника ви впізнали?

- Ні.

- То мій брат Майкрофт. За подібних обставин краще діяти так, аби не допускати до своїх таємниць чужих людей. Ну, а тепер нам треба вирішити, що робити з Моріарті.

- Оскільки ми їдемо експресом, а пароплав відходить зразу ж після його прибуття, то, здається мені, ми здихались його надовго.

- Дорогий Вотсоне, ви, певно, не зрозуміли мене, коли я говорив, що цей чоловік має такий самий інтелектуальний рівень, як і я. Адже ви не думаєте, що якби я його переслідував, то мене зупинила б така дрібна перешкода? Ну, а як ні, то чому ви такої поганої думки про Моріарті?

- Що ж він тепер зробить?

- Те, що зробив би я.

- А що зробили б ви?

- Найняв би спеціальний поїзд.

- Але ж він все одно запізниться.

- Аж ніяк. Наш експрес зупиниться в Кентербері, і в Дуврі завжди доводиться чекати пароплава не менше, як чверть години. Там він нас і наздожене.

- Можна подумати, що злочинці - ми. Накажіть заарештувати цього Моріарті, тільки-но він тут з'явиться.

- Це позбавило б нас плодів тримісячної роботи. Ми зловили б найбільшу рибину, а дрібніша вислизнула б із нашої сіті. А так у понеділок матимемо їх усіх. Ні, арешт неприпустимий!

- Що ж нам робити?

- Нам треба вийти в Кентербері.

- А далі?

- А далі ми повинні їхати через усю країну в Ньюхевен, а звідти в Дьєп. Моріарті знову зробить те, що зробив би і я: приїде в Париж, засіче наш багаж і днів зо два чекатиме на вокзалі. А ми тим часом придбаємо собі пару килимових дорожних

торб, підтримавши в такий спосіб виробництво в тих місцях, якими мандруватимемо, і не кваплячись подамося в Швейцарію через Люксембург і Базель.

Я надто багато подорожував, щоб втрата багажу могла завдати мені значних невиконань, але, по правді, я дратувався на саму думку, що мушу тікати й ховатися від людини, на рахунок в якої стільки страшних злочинів. Однак було ясно, що Холмс розуміє становище краще від мене. Тому в Кентербері ми вийшли й дізналися, що чекати поїзда в Ньюхевен доведеться цілу годину.

Я ще сумно дивився на багажний вагон, який швидко зникав удалині разом з моїм гардеробом, аж раптом Холмс смикнув мене за рукав і показав вдовж залізниці:

- Бачите, він уже тут,- сказав він.

Далеко серед Кентських лісів з'явилася тонка смужка диму, а ще за хвилину на поворот колії перед станцією вимчав паровоз з одним вагоном. Ледве ми встигли сховатися за купою багажу, як він з гуркотом пролетів повз нас, дихнувши в обличчя гарячим повітрям.

- Проїхав! - мовив Холмс, дивлячись на вагон, що коливався і підскакував на стиках рейок.- Ну, Вотсоне, проникливість нашого друга теж має межі. Було б справді чудо, якби він зробив точнісінько такі висновки, як я, і діяв би відповідно до них.

- А що б він зробив, коли б наздогнав нас?

- Не може бути анінайменшого сумніву, що напав би на мене, щоб убити. А втім, це була б уже гра, в яку я теж міг би грати. А зараз нам конче треба розв'язати таке питання: поспідати тут чи піддати себе небезпеці померти з голоду, поки дістанемось до буфету в Ньюхевені?

Тієї ж ночі ми вирушили в Брюссель і пробули там два дні, а на третій поїхали в Страсбург. У понеділок вранці Холмс дав телеграму лондонській поліції, а ввечері, повернувшись у готель, ми дістали відповідь. Холмс відкрив телеграму і з прокляттям пожбував її в камін.

- Мені слід було б передбачити це! - простогнав він.- Утік!

- Моріарті?

- Вони схопили всю банду, крім нього. Вислизнув лише він. Авжеж, коли я поїхав, ніхто з них не міг упоратися з ним. А я ж був твердо переконаний, що передав справу в надійні руки. На мою думку, Вотсоне, вам краще повернутись до Англії.

- Чому це?

- Бо я тепер небезпечний супутник. Те, чим займався Моріарті, для нього втрачено назавжди. Якщо він повернеться в Лондон - він загинув. Наскільки я розумію його вдачу, він спрямує всю свою енергію на те, щоб помститись мені. Він так і сказав під час нашої короткої розмови, і я вірю йому. Отож настійно рекомендую вам повернутися до своїх пацієнтів.

Та я, старий солдат і давній друг Холмса, не пристаю на цю пропозицію. Ми сперечалися з цього приводу аж півгодини, сидячи в ресторані Страсбурзького готелю, а потім вирушили разом у Женеvu.

Цілий тиждень ми йшли вгору долиною Рони, і це були неповторні дні, а потім біля Льока збочили, подалися через перевал Геммі, ще вкритий глибоким снігом, до Мейрінгена, щоб потім вирушити в Інтерлакен. Подорож була чудова - ніжна весняна зелень унизу і незаймана білість снігів угорі,- але я чітко розумів: Холмс ні на хвилину не забуває про похмуру загрозу, що нависла над ним. У затишних альпійських селах чи на глухих гірських стежках - з його швидкого погляду, з того, як пильно вивчає він обличчя кожного зустрічного,- я бачив: хоч би де ми проходили, Холмс переконаний - нас переслідують небезпека.

Пам'ятаю, одного разу, коли ми проминали перевал Геммі й простували вздовж берега меланхолійної Дау-бензее, величезна кам'яна брила відірвалася від скелі праворуч, покотилася униз і з гуркотом упала в воду позаду нас. Холмс миттю вибіг на вершину і довго роззирався довкола. Марно наш провідник запевняв нас, що кам'яні обвали навесні - звичайна річ у цьому місці. Холмс промовчав, але осміхнувся до мене з виглядом людини, яка бачить - справджується те, що вона передрікала.

І все ж попри всю свою настороженість він не занепадав духом. Навпаки, я ніколи раніше не бачив його в такому піднесеному настрої. Він знову й знову повторював, що залюбки покине свою роботу, коли буде впевнений, що суспільство вільне від професора Моріарті.

- Мені здається, Вотсоне, я можу наважитись сказати, що прожив немарно,- якимось промовив він.- І якби літопис мого життя закінчився сьогодні ввечері, я все ж таки міг би спокійно подивитись на прожите. Завдяки мені повітря Лондона почистішало. Я брав участь у понад тисячі справ і, сподіваюсь, ні разу не застосував свої сили на користь несправедливої сторони. Останнім часом, признаючи, мене дужче вабили загадки, що їх ставить перед нами природа," ніж оті штучні проблеми, виникнення яких можливе тільки через недосконалість нашого суспільства. Вашим мемуарам, Вотсоне, настане кінець того дня, коли я увінчаю свою кар'єру тим, що зловлю або знищу найнебезпечнішого та найрозумнішого злочинця в усій Європі.

А тепер я спробую стисло, але точно передати те, що мені ще хотілося розповісти. Це не та тема, на якій мені хотілось би затримуватись, але я розумію, що зобов'язаний не пропустити жодної подробиці.

Третього травня ми дісталися до невеличкого села Мейрінген, де й зупинилися в готелі «Англія», власником якого тоді був Петер Штайлер-старший. Наш хазяїн, кмітливий чоловічок, чудово розмовляв по-англійському, бо три роки прослужив офіціантом у готелі «Гроевенор» у Лондоні. Четвертого травня ми з Холм-сом за його порадою пополудні вирушили в дорогу з наміром перейти гори й перебути ніч у сільці Розен-лау. Проте ми твердо поклали собі не минати Райхен-бахського водоспаду, що знаходився десь на половині підйому вгору. Ми хотіли зробити невеличкий гак і оглянути його.

То було справді страшне місце. Гірський потік, що здувся від розталих снігів, вивергався в безодню, а над нею клубочився водяний пил, наче дим над охопленим полум'ям будинком. Ущелина, в яку ринув потік, являла собою бездонне провалля, оточене чорними, мов вугілля, блискучими скелями. Десь на величезній глибині вона звужувалась і перетворювалась на киплячий колодязь, що раз у раз переповнювався і викидав воду вгору на зубчасті скелі навколо. Безнастанний потік води, яка з гуркотом падає вниз, густа тремтлива завіса водяної пари, що, клубочачись, з шипінням піднімається вгору, оглушливий гуркіт,- від усього цього па-морочиться голова. Ми стояли край ущелини, дивились униз, де далеко-далеко блищала вода, розбиваючись об чорні скелі, й слухали схожі на людські голоси гучні звуки, що підіймалися з безодні разом із водяним пилом.

Стежку, якою ми прийшли, було прокладено біля водоспаду напівколом, аби краще його роздивитися, але кінчається вона край прірви, і подорожній мусить вертатися тією самою дорогою, якою прийшов. Ми саме повернули назад, коли раптом побачили хлопця-швейцарця, він біг нам назустріч з листом у руці. На конверті стояв штамп нашого готелю, а лист був від хазяїна й призначався мені. Хазяїн писав, що буквально за кілька хвилин по тому, як ми пішли, до готелю прибула англійська леді, хвора на туберкульоз. Вона прожила зиму в Давосі й саме їхала до своїх друзів у Люцерн, але по дорозі в неї раптом пішла горлом

кров. Скидалось на те, що жити їй лишилося всього кілька годин, і для неї було б невимовною розрадою, якби її оглянув лікар-англієць; отже, коли б я зміг повернутися, то... і таке інше, і таке інше. В постскрипті добряга Штайлер запевняв мене, що він зі свого боку високо оцінить мою згоду, бо леді категорично відмовилась від послуг лікаря-швейцарця, а сам він відчуває- на ньому-бо лежить велика відповідальність.

Знехтувати таким проханням я не міг, я не міг відмовити співвітчизниці, що вмирала на чужині. Проте мені не хотілось залишати й Холмса. Кінець кінцем ми погодились на тому, що, поки я ходитиму в Мейрін-ген, з ним за провідника лишиться юний швейцарець. Холмс збирався якийсь час побути біля водоспаду, а потім поволеньки рушити через гори в Розенлау, де я ввечері мав наздогнати його. Трохи відійшовши, я оглянувся - Холмс, схрестивши руки на грудях і прихилившись до скелі, дивився вниз на стрімкий потік. Я не знав, що бачу свого друга востаннє.

Спустившись до підніжжя гори, я ще раз озирнувся. З того місця, де я стояв, водоспаду не було видно, але стежку до нього, що зміїлася схилом, я бачив. Пам'ятаю, тією стежкою швидко простував якийсь чоловік. Його чорна постать чітко вирізнялась на зеленому тлі. Я звернув на нього увагу, відзначив також енергію, з якою він рухався, але я поспішав, тож моя думка на ньому не затрималась.

Мабуть, минуло трохи більше години, коли я дістався до Мейрінгена. Старий Штайлер стояв на порозі готелю.

- Ну як? - спитав я, підбігаючи до нього.- Сподіваюсь, їй не погіршало?

Він здивовано глянув на мене, і з першим же порухом його брів серце у мене в грудях налилося свинцем.

-Отже, ви не писали цього? - промовив я, витягаючи я кишені листа.- І в готелі немає ніякої хворої англійки?

-Звичайно, немає! - вигукнув він.- Але ж на листі штамп мого готелю! Ага, його напевне написав той високий англієць, що приїхав після того, як ви пішли. Він сказав, що...

Проте я не став чекати дальших пояснень хазяїна готелю. Охоплений страхом, я кинувся бігти сільською вулицею до тієї стежки, якою тільки-но спустився. До готелю я йшов десь із годину, і хоч зараз біг щодуху, минуло не менше двох годин,

поки я знову дістався до Райхенбахського водоспаду. Біля скелі, де я залишив Холмса, стояв його альпеншток. Та самого Холмса -ніде не було видно, і я марно гукав його. Мені відповідав лише власний голос, що відбивався луною від навколишніх скель.

Побачивши альпеншток, я похолов. Отже, Холмс не пішов до Розенлау. Він був на цій стежці завширшки три фути, на стежці, обмеженій з одного боку прямовисною скелею, з другого - безоднею, коли ворог наздогнав його. Юний швейцарець також зник. Моріарті, ясна річ, підкупив хлопця, і той залишив їх сам на сам. А що сталося потім? Хто міг сказати мені, що сталося потім?

Хвилину чи дві я силкувався прийти до тями, бо з жаху голова йшла мені обертом. Потім згадав про метод Холмса і спробував застосувати його сам, аби зрозуміти, яка трагедія тут трапилась. На превеликий жаль, це було неважко зробити!

Ми з Холмсом не дійшли до кінця стежки, і альпеншток стояв там, де ми зупинились. Чорнуватий ґрунт у цьому місті був завжди вологий від водяного туману,-тож навіть птах залишив би на ньому свої сліди. Дві вервечки слідів, що вели до прірви, чітко відбилися на дальньому кінці стежки. Назад слідів не було. За кілька ярдів від ущелини землю було стоптано так, що утворилася латка грязюки, а ожину та папороть край урвища було витолочено й заляпано. Я ліг долілиць, глянув униз, і мене огорнуло водяним пилом. Вже звечоріло, і тепер я бачив лише блиск вологи на чорних стінах та мерехтіння води далеко на дні. Я гукнув, але відповів мені тільки гуркіт водоспаду, чимось схожий на людський крик.

Проте доля судила, щоб до мене все ж таки дійшов останній привіт від мого друга й товариша. Його альпеншток - я вже про це казав - стояв біля скелі, яка впритул підступала до стежки. На вершечку цієї кам'яної брили очі мої помітили щось блискуче.

Підвівши руку, я дістав блискучий предмет і побачив, що то срібний портсигар, з яким Холмс ніколи не розлучався. Коли я взяв портсигар, додолю впав складений прямокутником папірець. Розгорнувши папірця, я побачив три аркушки, видерті із записника й адресовані мені. Характерно, що рядки були рівні, як завжди, почерк твердий і чіткий, наче Холмс писав у себе в кабінеті.

«Дорогий Вотсоне,- мовилось у записці,- я пишу вам ці рядки завдяки ласкавості містера Моріарті, який чекає на мене, щоб остаточно вирішити питання, котрі стосуються обох нас. Він стисло змалював мені способи, з допомогою яких йому пощастило уникнути англійської поліції та дістати інформацію про наш маршрут. Ці способи лише зміцнюють ту високу думку, що склалася в мене про його здібності. Мені приємно думати, що нарешті я зможу звільнити суспільство від

незручностей, пов'язаних з його існуванням. Але, боюсь, заплатити за це доведеться ціною, яка засмутить моїх друзів, і особливо вас, мій дорогий Вотсоне. А втім, я вже казав вам, що мій життєвий шлях досяг своєї найвищої точки і що ніякий інший його кінець не пасував би мені більше. Коли бути зовсім з вами відвертим, я не мав сумніву, що лист з Мейрінгена - це пастка, і я відпустив вас, твердо знаючи: трапиться щось подібне. Передайте інспекторові Петерсону, що папери, потрібні для викриття банди, лежать у мене в письмовому столі в шухляді під літерою «М» у синьому конверті з написом «Моріарті». Від'їжджаючи з Англії, я зробив усі необхідні розпорядження щодо мого майна і залишив їх у мого брата Майкрофта. Дуже прошу вас передати мої вітання місіс Вотсон.

Залишаюсь, дорогий друже,

щиро ваш

Шерлок Холмс».

Закінчити цю розповідь можна кількома словами. Огляд місця, зроблений експертами, не полишив ніяких сумнівів, що сутичка між супротивниками кінчилася так, як і повинна була кінчитися за подібних обставин: схопивши один одного, вони впали в прірву. Всі спроби знайти тіла виявились марними, отже там, у глибині цього жахливого казана вируючої води й киплячої піни, довіку лежатимуть найстрахотливіший злочинець і найвидатніший поборник правосуддя свого часу. Хлопця-швейцарця так і не знайшли - безперечно, то був один із численних агентів професора Моріарті. Що ж до банди, то читачі, очевидно, пам'ятають, як докази, зібрані Холмсом, викрили всю організацію, і в яких лещатах тримала її рука Моріарті. На судовому процесі майже ніякі подробиці про ватажка банди не дістали висвітлення, і коли тепер я змушений відверто сказати про його злочинну діяльність, то це тільки через нечесних захисників, що намагались обілити його пам'ять, нападаючи на людину, яку я завжди вважатиму найшляхетнішою й наймудрішою з усіх людей.